

Het vergaan der huwelijkskuisheid

De invloed van priesters op de geboorteregeling onder katholieken in Nederland in de periode 1935-1970

Angelo Somers en Frans van Poppel¹

Summary

The role of Catholic priests in the fertility transition among Dutch Catholics 1935-1970

Many studies have related the relatively late decline in fertility in the Netherlands to the fact that Dutch Roman Catholics maintained a high fertility level until 1960. It was argued that Dutch Roman Catholics distinguished themselves from other Catholics by their strong communal organisation and religious élan, making possible a strong degree of control on the religious practices of the members and intensified observance of Catholic standards regarding contraception and sexuality. We analyse what role the clergy played in the fertility transition among Dutch Catholics during the period 1935-1970 by studying the way in which the priests themselves saw their role. We present results from in-depth interviews with 22 priests who worked in the diocese of Breda. We describe the way in which priests were prepared for their task as teacher and explainer of Catholic teaching on marriage, sexuality, and birth control, the ways in which they were confronted with problems in these areas when acting as a pastor and their opinion on an attitude toward the use of birth control by their parishioners. The main conclusion is that there were distinct differences between the image that the clergy itself draws of its role and that which emerges from studies among Catholic couples and studies focussing on the institutional development of the Catholic Church.

1. De historische daling van de vruchtbaarheid in Nederland

De demografische ontwikkeling van Nederland onderscheidt zich van die in andere landen van West-Europa door een relatief late en geleidelijke daling van het kindertal. Als gevolg daarvan ligt vanaf ongeveer 1910 de vruchtbaarheid in Nederland beduidend hoger dan in andere landen in deze regio. Pas halverwege de jaren zestig van de twintigste eeuw bereikt het vruchtbaarheidscijfer het Europees gemiddelde (Festy, 1971).

Over deze afwijking van het West-Europese patroon kwam halverwege de jaren vijftig een discussie op gang die voor een deel ook in dit tijdschrift werd gevoerd.² Van meet af aan werd de

trage daling van de vruchtbaarheid in verband gebracht met het feit dat onder Nederlandse katholieken de daling van het kindertal ver achterbleef bij die van andere kerkelijke gezindten. Retrospectieve gegevens uit volkstellingen (zie figuur 1) tonen aan dat al onder vrouwen gehuwd vóór 1900 een duidelijk verschil in gemiddeld kindertal bestond tussen katholieken en andere kerkelijke gezindten.³ Katholieke echtparen hadden gemiddeld twee kinderen meer dan vrouwen zonder kerkelijke gezindte, een verschil dat gehandhaafd bleef tot aan de paren die in de jaren dertig huwden. Onder katholieke paren die huwden in de jaren veertig daalde de vruchtbaarheid echter sterk.

Gegevens met betrekking tot meer recente huwelijkscohorten wijzen uit dat de vroegere grote verschillen tussen de kerkelijke gezindten nagenoeg zijn verdwenen (zie figuur 2). Zo blijkt dat onder paren gehuwd na 1960 de vruchtbaarheid onder protestanten hoger ligt dan onder katholieken.⁴

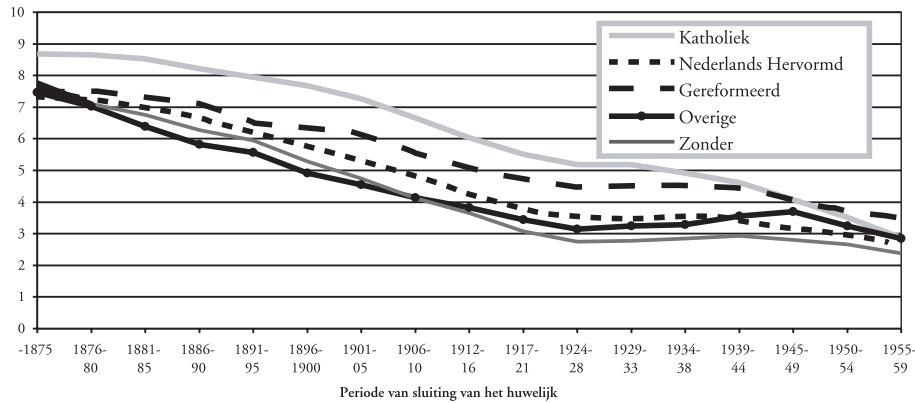
De sterke daling van de vruchtbaarheid van de Nederlandse katholieken in de periode 1935-1970 hangt nauw samen met de grote veranderingen die in de katholieke kerk en in de Nederlandse katholieke kerkprovincie in het bijzonder vanaf de jaren vijftig hebben plaatsgevonden, zowel met betrekking tot de leer inzake huwelijk en voortplanting, als in de organisatie van die kerk.

Tot in de jaren vijftig was er in Nederland onder priesters, theologen of leken nauwelijks sprake van openlijke discussie over de huwelijksmoraal, de katholieke leer aangaande huwelijk en geboorteregeling, hooguit enige discussie over de toelaatbaarheid van en voorwaarden voor toepassing van periodieke onthouding (P.O.). Procreatie was het eigenlijke en belangrijkste doel van het huwelijk en het gebruik van anticonceptiva was in beginsel verboden. Deze leerstelling was duidelijk verwoord in de encycliek *Casti Connubii* (Over het kuis huwelijk) van paus Pius XI uit 1930. Het ontnemen van de natuurlijke mogelijkheid tot voortplanting aan de geslachtsdaad was een schending van de goddelijke natuurwet, geboorteregeling, waarbij die wet werd geschonden, een overtreding tegen de huwelijkskuisheid en een doodzonde. Wel was in de formulering van de encycliek een eerste indicatie te zien van een toelaatbaar gebruik van P.O. als methode waarbij de intrinsieke aard van de geslachtsdaad niet wordt aangetast. Officieel werd P.O. echter pas in 1952 door paus Pius XII onder voorwaarden toelaatbaar genoemd (Noonan, 1965).

Als gevolg van ontwikkelingen in de theologie en vernieuwingen in de internationale katholieke kerkgemeenschap werd de katholieke leer ten aanzien van huwelijk en geboorteregeling vanaf de jaren vijftig steeds meer ter discussie gesteld. Deze discussie werd gestimuleerd door de meer welwillende houding ten aanzien van geboorteregeling binnen de protestantse en anglicaanse kerken en door de technologische ontwikkelingen op het gebied van geboorteregeling (Burch & Shea, 1971).

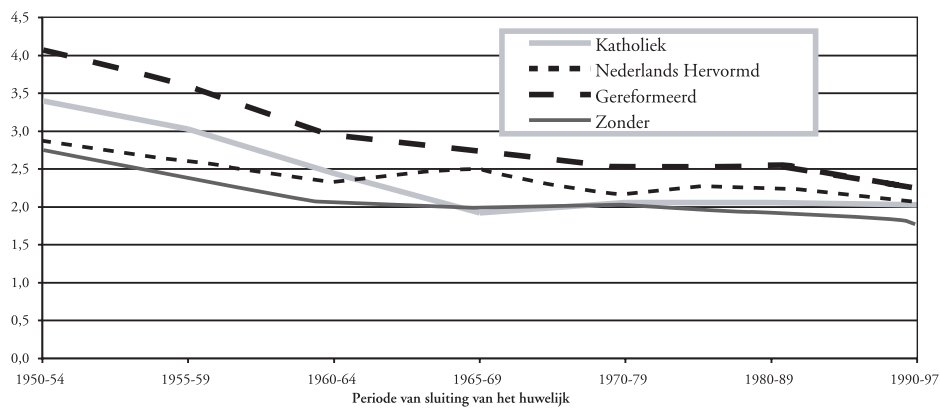
De internationale aanzetten tot discussie en verandering op diverse terreinen vonden binnen de Nederlandse kerkprovincie een vruchtbare voedingsbodem. Als gevolg daarvan evolueerde de Nederlandse kerkprovincie binnen één decennium van hét model van het traditionele 'pre-Vaticaanum II katholicisme'⁵ tot 'de avant-garde van de internationale kerk' (Coleman, 1978). Van een 'Volkskerktype', een kerk die op lokaal niveau alle facetten van het sociale leven

Figuur 1: Gemiddeld aantal kinderen per huwelijk, naar periode van sluiting van het huwelijk en kerkelijke gezindte van de vrouw (huwelijken met een duur van 20 jaar of meer, gesloten voor de 25-jarige leeftijd van de vrouw)

BRON: Van Poppel, 1981

Figuur 2: Uiteindelijk gerealiseerd of verwacht kindertal per (eerste) huwelijk, naar periode van sluiting van het huwelijk en kerkelijke gezindte van de vrouw

BRON: CBS, Onderzoek Gezinsvorming 1977 en 1998

controleerde en beheerste, ontwikkelde de kerk zich tot een 'denominatie in een geseculariseerde samenleving' (Simons & Winkeler, 1987; Thurlings, 1978; Schreuder, 1968). De roldefinities en onderlinge verhoudingen van bisschoppen, priesters en leken werden daarbij drastisch gewijzigd (Coleman, 1978). De hiërarchische structuur veranderde in een structuur gebaseerd op collegialiteit en dialoog. De strenge externe controle en sanctionering door middel van biechtpraktijk, dreiging met excommunicatie en censuur werden vervangen door gedragscodes en persoonlijke morele controle.

Het veranderend gedrag inzake geboorteregeling was onlosmakelijk verbonden met de structurele veranderingen die in de jaren vijftig en zestig binnen de Nederlandse kerkprovincie plaatsvonden. De institutionele omslag in de Nederlandse kerkprovincie bracht grote veranderingen teweeg in de rol en de positie van de clerus. Meer nog dan in andere landen kan dat een effect hebben gehad op de aard en snelheid van de veranderingen in de vruchtbaarheid van de katholieken in Nederland door het specifieke Nederlandse verleden met zijn hoge en allesomvattende organisatie (Simons & Winkeler, 1987; Thurlings, 1978). De groep die voorheen de belangrijkste rol speelde bij de verbreiding en uitleg van de katholieke huwelijksmoraal, bij de controle over de naleving van die moraal, en bij de organisatie van het katholieke gemeenschapsleven, verloor in de jaren vijftig en zestig grotendeels haar taak en positie (Burch & Shea, 1971; Van Heek, 1954).

In dit artikel bestuderen wij de rol van de Nederlandse geestelijkheid bij en haar houding tegenover de geboortedaling onder katholieken gedurende de periode 1935-1970. Wij maken daarvoor met name gebruik van informatie afkomstig uit een serie diepte-interviews gehouden met priesters die gedurende de betreffende periode werkzaam waren in het bisdom Breda. Centraal staan de ervaringen van de priesters zelf, hun definitie van de situatie en hun opvattingen over de veranderingen die zich in het huwelijksleven en de voortplanting van gelovigen voordeden en de reacties van de priesters op deze veranderingen.⁶

Om de rol van de priesters in perspectief te plaatsen wordt allereerst ingegaan op hun positie in de periode waarin de Nederlandse katholieken in vergelijking met niet-katholieken in Nederland en in vergelijking met geloofsgenoten elders door hoge vruchtbaarheid werden gekenmerkt. Vervolgens wordt stilgestaan bij de veranderingen in de priesterlijke rol en taak vanaf het midden van de jaren vijftig. Na een korte uiteenzetting van het onderzoeksdesign, de selectie van respondenten en de constructie van de vragenlijsten wordt informatie gegeven over de sociale achtergrond van de priesters, de voorbereiding op hun taak als hoeder van de katholieke leer met betrekking tot huwelijk, seksualiteit en geboorteregeling, de wijze waarop zij in hun praktijk met het gedrag van gelovigen werden geconfronteerd, hun reacties daarop en de veranderingen in reactie, houding en meningsvorming aangaande geboorteregeling.

2. De rol van de clerus vóór de vruchtbaarheidsdaling

De meest bevredigende verklaring van de trage daling van de vruchtbaarheid onder Nederlandse katholieken tot ongeveer het midden van de jaren vijftig van de twintigste eeuw berust op een combinatie van de effecten van de katholieke leer betreffende huwelijk en gezin c.q. geboorteregeling en de specifieke sociale context waarin die groep zich bevond (Van Heek, 1954).⁷ De Nederlandse katholieken onderscheidden zich van hun geloofsgenoten elders door hun sterke organisatiegraad, hun grote strijdvaardigheid en een sterk religieus elan. Dat religieus elan manifesteerde zich vooral in een grote volgzzaamheid en onderdanigheid aan het Roomse gezag en de Roomse leerstellingen. De oorsprong van deze houding ziet Van Heek in het feit dat de katholieken eeuwenlang slachtoffer waren van religieuze en economische onder-

drukking. In hun strijd tegen de protestantse dominantie ontwikkelden de Nederlandse katholieken een eigen religieuze gestrengheid in hun pastorale activiteiten en in de toepassing van religieuze en morele maatstaven. In dat eigen karakter van de Nederlandse katholieken speelde ook de geografische concentratie een rol. Katholieken leefden relatief geïsoleerd en het katholieke zuiden kende weinig contact met de grote steden in het westen.

De specifieke positie van de Nederlandse katholieken kwam tot uiting in de zeer strikte interpretatie van de Vaticaanse regels en voorschriften betreffende huwelijk en gezin, zowel door de clerus als door de gelovigen. De strijd tegen geboorteregeling en het gebruik van anti-conceptiva was in katholieke kring veel feller dan in andere Europese landen en ook de verheerlijking van het grote gezin was nergens zo verbreid als in Nederland (Westhof, 1986). Dat kan niet los worden gezien van de sterke gedragscontrole waaraan de Nederlandse katholieken onderhevig waren, een gedragscontrole die mogelijk was door de rigide, religieus gestroomlijnde en verzuilde organisatie van het sociale leven der katholieken⁸ (zie Van Heek, 1954; Stuurman, 1983 en Drukker, 1990).

Binnen de katholieke kerk als zodanig en binnen de verzuilde kerkelijk-georiënteerde organisaties vervulden de priesters een belangrijke rol. In beginsel was (en is) de rol van de priester die van een intermediair tussen de gelovige en God. Als exclusief bedienaar van de heilsmiddelen van de kerk, de sacramenten als biecht en communie, had (en heeft) de priester een centrale plaats in de katholieke religieuze gemeenschap. Het belang van die positie neemt toe naarmate gelovigen meer belang hechten aan hun persoonlijk zielenheil, hun voortleven na de dood, en dat heil enkel verkregen kan worden door het zich houden aan religieuze voorschriften. Alleen via de priester als bedienaar der heilsmiddelen kan namelijk na een biecht absolutie (kwijtschelding) voor de zonden worden verkregen. De centrale plaats van de priester in de katholieke gemeenschap is ook herkenbaar aan het feit dat zijn aanwezigheid noodzakelijk wordt geacht bij ceremoniën rondom belangrijke persoonlijke gebeurtenissen als huwelijk, geboorte en dood (Ter Hoeven, 1957; Berger, Boekestijn, Fabey de Jonge, 1968).

Bij de op- en uitbouw van de katholieke zuil kregen priesters, naast deze religieuze rol echter ook steeds meer een sociaal-organisatorische rol.⁹ Veel katholieke organisaties, zowel op landelijk als plaatselijk niveau, ontstonden op initiatief van of met de hulp van priesters. Elke katholieke organisatie of vereniging had een priester als geestelijk adviseur, als waarborg voor het juiste katholieke karakter. De geestelijkheid had zo contact met het bestuurlijk niveau van alle katholieke organisaties, de politieke organisaties inclusief. Vooral in Zuid-Nederland functioneerde de geestelijkheid als een intellectuele elite die grote invloed had op informatie, communicatie, opinie en houding. Priesters stuurden de beslissing welke boeken voorhanden waren in bibliotheek of boekwinkel, welke toneelstukken of films vertoond mochten worden, wat er uitgezonden werd door de Katholieke Radio Omroep (K.R.O.) of wat in katholieke kranten werd gepubliceerd. Op plaatselijk niveau kon het oordeel van de priester beslissend zijn voor benoeming of indienstneming van personeel en kon het bepalend zijn voor de economische voor- of tegenspoed van winkeliers en ondernemers.

De machtspositie van de priesters was direct en indirect van invloed op de omgang van gelovigen met geboorteregeling. Actieve bemoeienis van priesters met de gezinsplanning van gelovi-

gen was zeker tot het einde van de jaren vijftig geen uitzondering. In verscheidene studies hebben gelovigen van het bestaan van dergelijke praktijken in de jaren dertig, veertig en vijftig kond gedaan. Uit een onderzoek onder een beperkt aantal katholieke huwelijksparen bleek dat het vragen van toestemming aan de priester tot het toepassen van P.O. tot in de jaren zestig in sommige katholieke families gebruikelijk was (Van der Heiden, 1964). Een indringend beeld van de priesterlijke bemoeienis met het privé-leven, met name met de huwelijkskuisheid, de huwelijksplicht en het gebruik van voorbehoedmiddelen, is te vinden in de interviews die Bots en Noordman (1981) hielden met een twintigtal katholieke vrouwen uit de omgeving van Nijmegen, die gehuwd waren in de jaren 1925-1940, en vooral in de brieven die over dit onderwerp door Marga Kerklaan werden gepubliceerd. Hoewel een nauwkeurige datering van de beschreven ervaringen niet altijd mogelijk is en er van een selecte groep van reagerenden sprake is, wordt wel duidelijk dat actieve bemoeienis van priesters met geboorteregeling tot in de jaren vijftig heeft plaatsgevonden. Als vormen van actieve interventie op het gebied van gezinsplanning en geboorteregeling worden door Kerklaan onder meer beschreven: opdringerige vormen van huisbezoek (Kerklaan, 1987), donderpreken in de biechtstoel na het biechten van coïtus interruptus (Kerklaan, 1987) en het onthouden van absolutie na het biechten van de toepassing van P.O. zonder de daarvoor noodzakelijke voorafgaande toestemming (Kerklaan, 1987). Bij huisbezoek werd in suggestieve termen geïnformeerd naar de leeftijd van het jongste kind en werd in meer of minder verdeckte termen gevraagd naar het waarom van het uitblijven van een volgend kind (Petersen, 1966).

De rol van de priesters beperkte zich in de hoogtijdagen van de verzuiling niet tot controle op de naleving van kerkelijke voorschriften door individuele gelovigen maar omvatte ook maatschappelijke interventies. Priesters bewaakten de informatievoorziening met betrekking tot geboorteregeling en voerden actief propaganda voor het grote gezin. De solidariteit en opofferingsgezindheid binnen het katholieke grote gezin werd gepropageerd als hoeksteen van de katholieke samenleving en het grote gezin, waarvan de vorming werd gezien als het dienen van God, werd verheerlijkt. In de eerste decennia van de 20ste eeuw was sprake van toenemende oppositie in katholieke kring tegen het gebruik van anticonceptiemiddelen. De wet uit 1911 ter bestrijding van de distributie van anticonceptiva kwam vooral tot stand op katholiek initiatief en werd met name in het zuiden van Nederland strikt gehandhaafd. In 1918 werd de 'Katholieke Bond voor Grote Gezinnen' opgericht, met de strijd tegen geboorteregeling als een nadrukkelijke doelstelling. Het initiatief tot overheidsondersteuning voor kinderen, later uitgewerkt in de kinderbijslagwetgeving, was een geheel katholiek concept en de eerste toepassing van die ideeën louter een katholieke aangelegenheid (Petersen, 1955).

3. Veranderingen in de positie van de clerus sedert de jaren vijftig

Hoewel de vruchtbaarheid onder katholieken in vergelijking met die van andere groepen tot de jaren vijftig relatief hoog bleef, was toch van een duidelijke daling van het kindertal sprake. De officiële leer over huwelijk, gezin en geboorteregeling sloot na de Tweede Wereldoorlog dus steeds minder aan bij de feitelijke seksuele praktijk van de Nederlandse katholieken. Het verschil tussen de leer en de sociale werkelijkheid werd steeds groter en dat moedigde individuele gelovigen ertoe aan oplossingen voor hun problemen te zoeken buiten die officiële leer om. Hoewel de voorwaarden die de katholieke leer aan de toepassing van P.O. stelde niet veranderd waren, – P.O. was alleen toegestaan als een (hernieuwde) zwangerschap gezondheidsrisico voor de vrouw met zich mee zou brengen of als gezinsuitbreiding de toekomstige zorg in dat gezin ernstig zou bedreigen – vond P.O. meer en meer toepassing onder katholieken (Westhoff, 1986).

Aanvankelijk was er binnen de katholieke kerkleiding een groeiende angst voor wat men zag als geloofsverlies en moreel verval en daarop werd gereageerd door keer op keer de katholieke leer en moraal te herbevestigen (Oosterhuis, 1999). In reactie op de dreiging van moreel verval, maar ook in reactie op de sociale en individuele problemen die de na de Tweede Wereldoorlog plaatsvindende sociale veranderingen (industrialisatie, urbanisatie, mobiliteit, verbreiding van radio en televisie) met zich meebrachten, ontwikkelde zich de katholieke geestelijke gezondheidszorg. De totstandkoming ervan werd gestimuleerd door het systeem van overheidsfinanciering en de competitie met vergelijkbare niet-katholieke instituten en organisaties. Op het gebied van huwelijk, gezin en seksualiteit moesten de traditionele hoeders der moraal, de priesters en katholieke medici, meer en meer plaats maken voor de nieuwe professionals die voortkwamen uit deze, zich steeds verder ontwikkelende, katholieke geestelijke gezondheidszorg. Die professionals brachten steeds duidelijker naar voren dat de oude, op religieuze moraal en pastoraat berustende benaderingswijze niet langer aan de bestaande geestelijke behoeften kon voldoen en dat aanpassing van de katholieke moraal noodzakelijk was.

De professionalisering van de geestelijke gezondheidszorg en de sociale hulpverlening in katholieke kring leidde tot het ontstaan van een nieuw referentiekader: wat aanvankelijk gedefinieerd was in termen van moraal en zonde werd steeds meer gedefinieerd in termen van geestelijke gezondheid. Normalisatie en integratie, op basis van psychosociale strategieën, kwamen in de plaats van sancties en verboden. Seksuele normering werd meer en meer gerelateerd aan algemene menselijke waarden als (geestelijke) gezondheid, welbevinden en persoonlijke groei. Seksualiteit werd niet langer alleen gezien in termen van procreatie maar als een autonoom middel tot communicatie, expressie en bevestiging van de liefdesband tussen partners, eerst nog alleen binnen het huwelijk maar geleidelijk aan ook buiten het huwelijk (Van Berkel 1990; Oosterhuis, 1999; Westhoff, 1996; Simons & Winkeler, 1987; Coleman, 1978).

Deze omslag van voortplantingsmoraal naar relatie-ethiek, beginnend onder professionals in de hulpverlening maar snel ook zichtbaar in discussies over seksualiteit en geboorteregeling binnen andere delen van de katholieke kerk, vormt de achtergrond waartegen de versnelde daling van de huwelijksvruchtbaarheid onder katholieken in de jaren vijftig moet worden

gezien. Voorbeelden van die zich ontwikkelende nieuwe ethiek zijn de activiteiten vanuit het militaire vormingscentrum Waalheuvel in Ubbergen (Westhoff, 1996), de omslag die het vakblad van katholieke artsen (het *'R.K. Artsenblad'*) en de R.K. Artsenvereniging ondergingen (Van Berkel, 1990; Westhoff, 1986) en de radiopraatjes van de psychiater dr. C.J. Trimbos in de jaren 1960 en 1961 over de geestelijke gezondheid in huwelijk en gezin.

In de loop der jaren vijftig toonden ook de Nederlandse kerkelijke autoriteiten dat zij zich bewust waren van de problemen van huwelijksparen met gezinsplanning en geboorteregeling. In een voordracht over 'Familieproblemen in onze tijd' in 1959 stelde Mgr. Alfrink, de aartsbischop van Utrecht, dat hij beseft hoe drukkend het probleem van de huwelijksseksualiteit voor gelovigen kon zijn.

De bepaling van het beleid betreffende huwelijk en geboorteregeling was uiterst complex. Moeilijkheden deden zich niet enkel voor op het terrein van de theologie en moraal maar betroffen ook religieuze autoriteit en lekenautonomie, de competentie van leken om zelf te kunnen oordelen over wat moreel correct of aanvaardbaar was. De positie van de gelovigen werd een steeds belangrijker aspect van de discussies en veranderingen in de internationale katholieke kerk. Als leken op het gebied van kindertal en geboorteregeling geen eigen, zelfstandige verantwoordelijkheid konden krijgen, zouden ze nooit een volwaardig deelgenoot van de katholieke kerkgemeenschap kunnen zijn. Juist die gedachte begon in de periode, de facto voorafgaand aan het tweede Vaticaans concilie, op veel plaatsen binnen de internationale kerk sterk te leven.

Terwijl de discussies over geboorteregeling en lekenautonomie binnen de Nederlandse kerkprovincie werden gevoerd, wijdde Mgr. Bekkers, de bisschop van Den Bosch, drie televisievoordrachten aan de problematiek van huwelijk en geboorteregeling. De eerste uitzending, in maart 1963, was de eerste openbare bisschoppelijke reactie op de steeds sterker naar voren gebrachte problemen van katholieken met de huwelijksmoraal (Coleman, 1978). In zijn voordracht wees Bekkers erop dat alleen de gehuwden de vraag kunnen beantwoorden welke de grootte van hun gezin moet zijn. 'Dit is hun gewetenszaak waarin niemand treden mag. Zielzorger, arts of wie ook tot raad geven geroepen wordt moet zoveel mogelijk dat eigen geweten tot zijn recht laten komen (...)'. In zijn voordracht refereerde Bekkers ook aan de nieuwe technologische ontwikkelingen op het gebied van geboorteregeling, de introductie van de anti-conceptiepil, maar noemde de morele oordeelsvorming van de kerk daarover nog onzeker en afhankelijk van de uitkomst van het, in dat stadium nog onvolledige, medische oordeel over de werking van de pil. De reactie op deze televisievoordracht van Mgr. Bekkers was enorm. De tekst werd door verschillende kranten integraal afgedrukt en duizenden mensen reageerden in brieven aan het bisdom.

Ruim vier maanden na de televisievoordracht van Mgr. Bekkers publiceerden de gezamenlijke Nederlandse bisschoppen een brief aan hun priesters met nadere instructies over de omgang met deze zaken bij de biecht waarin het persoonlijke geweten van de gelovigen als de in laatste instantie beslissende factor werd betiteld. De priester moest de gelovige in de rol van raadgever adviseren en bijstaan in de persoonlijke gewetensvorming, maar niet de dwingende oplegger van een hoger geweten zijn. Deze nieuwe manier van omgaan met vragen rondom

huwelijk en geboorteregeling illustreert treffend de veranderende rollen van priesters en leken binnen de Nederlandse katholieke kerk (Coleman, 1978).

In 1968 verscheen de encyciek *Humanae Vitae* van paus Paulus VI. Daarin werd, in weerwil van de grote veranderingen binnen de Nederlandse kerkprovincie, de leer die het gebruik van anticonceptiva anders dan P.O. aan katholieken verbood, in nieuwe bewoordingen nogmaals bevestigd. De veranderde situatie in Nederland had zich inmiddels echter bestendig en de traditionele normen aangaande seksualiteit en het huwelijk hadden hun invloed verloren (Alting von Geusau, 1970). In 1969 verklaarde 93 procent van de Nederlandse katholieken dat de pauselijke richtlijn geen enkele invloed had op hun gedrag (Hutjes, 1974). Aan priesters werd door gelovigen nog nauwelijks een rol toebedeeld bij vragen of keuzes aangaande gezinsplanning en geboorteregeling. Voor 75 procent van de gelovigen had de priester geen enkele functie, de helft van de gelovigen achtte de priester zelfs niet in de positie om te kunnen oordelen over zaken betreffende seksualiteit. Slechts tien procent van de huwelijksparen jonger dan vijftig jaar had geboorteregeling ooit besproken met een priester.

Een survey onder 838 parochiepriesters in Nederland uit 1969 toonde aan dat nog maar vijf procent der priesters procreatie als belangrijkste doel van het huwelijk zag.¹⁰ Ongeveer tachtig procent zei nog slechts zelden of nooit door gelovigen geraadpleegd te worden over gezinsplanning of geboorteregeling. De meeste priesters noemden het afstand nemen van de officiële leer inzake huwelijk en geboorteregeling geen belemmering om een 'goed katholiek' te zijn. Het volgen van het eigen geweten door gelovigen werd door 89 procent van de priesters de geëigende weg genoemd om morele problemen met geboorteregeling op te lossen (Instituut voor Toegepaste Sociologie, 1971; Schreuder & Hutjes, 1972; Burch & Shea, 1971).

De reacties van de Nederlandse katholieken op *Humanae Vitae*, van gelovigen, priesters en bisschoppen, illustreren de veranderingen die de Nederlandse katholieke kerkprovincie, althans het overgrote deel daarvan, had ondergaan. Van een extreem Rome-getrouwe kerkprovincie begin jaren vijftig was die kerkprovincie geëvolueerd tot de avant-garde van de internationale katholieke kerk, al begon het verzet daartegen vanuit behoudende kringen binnen die kerkprovincie wel steeds meer op gang te komen.¹¹ Vanaf ongeveer 1970 werd ook het beleid van Rome er steeds meer op gericht de Nederlandse kerkprovincie hernieuwd aan de kerkelijke richtlijnen te binden. Binnen de Nederlandse kerkprovincie leidde die beleidsverandering tot afwijzende reacties: vele priesters en religieuzen traden uit hun ambt, veel katholieken keerden zich meer en meer af van de kerk en haar voorschriften. Het aantal priesterwijdingen dat na een korte opleiding na de bevrijding een dalende trend vertoonde nam steeds sterker af. De afname van het aantal priesters aan het einde van de hier onderzochte periode en de conflicten binnen de Nederlandse kerkprovincie na 1970 zijn voor dit onderzoek echter van minder belang.

Hoe bezien de priesters achteraf hun rol in de verbreiding en naleving van de katholieke huwelijksmoraal in de periode tot 1970? Hoe beoordelen ze de veranderingen die zich op dit punt in de Nederlandse katholieke kerk hebben voorgedaan en wat voor rol hebben zij daarbij in hun ogen gespeeld? Welke betekenis heeft de veranderende rol van de priesters en de veranderende verhouding tussen episcopaat, priesters en gelovigen gehad voor de veranderende houding van de Nederlandse katholieken ten opzichte van geboorteregeling? Om licht te werpen op

deze vragen werd een onderzoek uitgevoerd onder priesters die gedurende de periode 1935-1970 direct dan wel indirect met deze problematiek te maken hadden. De beperking tot deze periode ligt voor de hand. Immers, na 1970 is van een specifiek katholiek vruchtbaarheidspatroon geen sprake meer, terwijl 1935 ongeveer de uiterste grens vormt, waarop door momenteel nog levende priesters kan worden teruggeblikt.

Aangezien bisschoppen in de traditionele katholieke kerkstructuur in hun bisdom een grote mate van autonomie hebben in bestuurlijke, kerkelijk-juridische en pastorale aangelegenheden, zowel ten opzichte van het Vaticaan als ten opzichte van elkaar, was een weloverwogen afbakening van de diocesane context bij dit onderzoek noodzakelijk.¹² Het onderzoek richtte zich op priesters die werkzaam waren in het bisdom Breda. De keuze voor dit bisdom werd deels door praktische overwegingen bepaald (gemakkelijker bereikbaar voor de onderzoekers, reeds aanwezige contacten met sleutelfiguren), maar had ook in theoretisch opzicht voordelen. Ten aanzien van een tweetal factoren die in verband zijn gebracht met het achterblijven van de vruchtbaarheidsdaling onder katholieken – het innemen van een minderheidspositie en een oververtegenwoordiging van katholieken in gezinsbedrijven – geldt dat het betreffende bisdom intern heterogeen was waardoor het zich leent voor interne vergelijking: het bisdom bestond zowel uit gebieden waarin katholieken een minderheid vormden als uit homogeen katholieke regio's, terwijl ook de economische structuur en de mate van verstedelijking een ruime mate van variatie vertoonden.

4. Onderzoeksopzet

4.1 Het bisdom Breda

In 1853 werd de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland hersteld met de vorming van de bisdommen Den Bosch, Roermond, Breda, Haarlem en Utrecht. Het bisdom Breda besloeg het westelijk deel van Noord-Brabant alsmede Zeeuws-Vlaanderen. Bij de herinrichting van de Nederlandse kerkprovincie in 1956, waarbij de bisdommen Rotterdam en Groningen werden afgesplitst, werd de rest van Zeeland, dat voordien deel uitmaakte van het (groot)bisdom Haarlem, bij het bisdom Breda gevoegd.

Het gebied dat het bisdom Breda beslaat kende steeds een qua kerkelijke gezindte gemêleerde bevolking. De gemeenten in het oostelijk deel van het bisdom kenden een bevolking die voor bijna honderd procent uit katholieken bestond, de gemeenten in de noordwest hoek van het Brabantse deel kenden echter ook sterke protestantse minderheden. De bevolking op de Zeeuwse eilanden bestond steeds in meerderheid uit protestanten, met een katholieke minderheid van soms niet meer dan vijf procent van de plaatselijke bevolking. Ook de gemeenten in het westen van Zeeuws-Vlaanderen kenden een protestantse meerderheid maar in het oosten van Zeeuws-Vlaanderen en in de aan België grenzende gemeenten was de overgrote meerderheid van de inwoners katholiek.

Werd Zeeland in het midden van de vorige eeuw nog gekarakteriseerd door een hoog per-

centage van de beroepsbevolking dat werkzaam was in de landbouw, in het Brabantse deel van het bisdom Breda waren naast Breda meerdere centra van industriële en administratieve werkgelegenheid te vinden (Bergen op Zoom, Roosendaal en Oosterhout). In Zeeland gold dat slechts voor Goes, Middelburg en Vlissingen.

Hofstee (1961) noemt het westen van Brabant een historisch overgangsgebied tussen het verstedelijkte Holland en de Belgische steden Antwerpen en Brussel. De culturele beïnvloeding vanuit die stedelijke gebieden in zowel Noord als Zuid zou ertoe hebben bijgedragen dat de overname van het 'moderne cultuurpatroon' in het westen van Brabant eerder en sneller plaatsvond dan in het midden en oosten van Brabant. Verder suggereert Petersen (1958) dat de invloed van de katholieke kerk op het gedrag van gelovigen in Zeeland verhoudingsgewijze beperkt was. De Zeeuwse katholieken onderscheidden zich door een onregelmatig kerkbezoek en biechtgedrag en door hun relatief lage huwelijksvruchtbaarheid.¹³

4.2 De selectie van emeriti en de constructie van de vragenlijsten

Om een zo breed mogelijk scala aan priesterlijke ervaringen in het onderzoek te betrekken is een gemêleerde groep priesters geïnterviewd. Niet alleen diegenen die in de dagelijkse praktijk met de problemen van hun gelovigen werden geconfronteerd en daarvoor oplossingen moesten zoeken zijn voor ons onderzoek van betekenis, ook de rol van hen die op meer afstandelijke en sturende posities bij de opleiding van de priesters en in het episcopale beleid met de problematiek te maken hadden vraagt om nader onderzoek. Daarnaast werd besloten ook enige priesters te interviewen die niet aan de autoriteit van het bisdom waren gebonden. Binnen een bisdom kunnen namelijk kloosterkerken en parochiekerken worden aangetroffen die door reguliere geestelijken, priesters van een kloosterorde, worden bediend en bestuurd. Dergelijke kloosterkerken hebben een specifieke plaats in de verlening van pastorale zorg en de eraan verbonden geestelijken hebben, op eigen wijze, bemoeienis gehad met de huwelijksmoraal onder de katholieken.¹⁴ Om de naam en het adres van oudere priesters, hier verder aangeduid als emeriti, te achterhalen is contact gezocht met het bisdom Breda. Voorafgaand overleg met het bisdom werd, naar later bleek terecht, van belang geacht om emeriti te stimuleren tot medewerking. Het is, gelet op de ontwikkelingen in de Nederlandse kerkprovincie in een meer behoudende richting na 1970, niet uitgesloten dat als gevolg van deze wijze van selectie van respondenten meer traditionele uitspraken lichtelijk zijn oververtegenwoordigd. De vraag naar namen en adressen van emeriti werd, na overleg in de bisdomraad, doorgespeeld naar de dekenaten van het bisdom, onder wie de diocesane zorg voor emeriti ressorteert.

Voordat namen en adressen van emeriti werden doorgegeven is door de dekenaten aan de betreffende emeriti gevraagd of zij bezwaar hadden tegen het doorgeven van deze gegevens. Alleen de namen en adressen van emeriti die geen bezwaar maakten zijn aan de onderzoekers doorgegeven. Het aantal bezwaarden is niet bekend. In overleg met de dekenaten is vervolgens een nadere selectie gemaakt. Daarbij is gelet op twee aspecten: het fysiek in staat zijn om aan het onderzoek mee te werken en het hebben van directe werkervaringen met de huwelijksmoraal onder katholieke gelovigen. Dat laatste kon zowel betrekking hebben op werken als parochie-

geestelijke (met onderscheid naar stads- of dorpsparochie), op deel uitmaken van de diocesane leiding van het bisdom en/of het werkzaam zijn geweest als docent aan het grootseminarie.¹⁵ Daarnaast is gezocht naar emeriti die binnen het bisdom als regulier geestelijke pastorale zorg hebben verleend.¹⁶

Aan de betrokken priesters is informatie over hun persoonlijke gegevens, hun sociale achtergrond en hun roeping gevraagd. De aandacht ging echter met name uit naar de ontvangen seksuele voorlichting, de seminarieopleiding en de theoretische en praktische voorbereiding op het priesterschap, de benoemingen en werkzaamheden als priester, de ervaringen met gelovigen betreffende gezinsplanning en geboorteregeling en de persoonlijke houding en gedragswijze daarbij, het oordeel over het gebruik van anticonceptie door gelovigen, alsmede vragen over de houding ten opzichte van de Vaticaanse leer aangaande geboorteregeling.

Bij de interviews met emeriti is gebruikgemaakt van een tweetal vragenlijsten, één voor de vroegere parochiegeestelijken, een andere speciaal voor de vroegere diocesane functionarissen en seminariedocenten. Beginpunt bij de constructie van deze vragenlijsten waren de vragenlijsten die door Gervais en Gauvreau waren ontwikkeld in hun verwante onderzoek in Quebec (Gervais & Gauvreau, 2003). Verder is gebruikgemaakt van vragen uit interviews met Engelse huwelijksparen betreffende geboorteregeling in de periode 1930-1950 (Szreter & Fisher, 2003).¹⁷ Het merendeel van de vragen is echter, vanwege de afwijkingen tussen de Nederlandse situatie met die in andere landen, zelf geconstrueerd.¹⁸

De vragenlijst voor de vroegere diocesane functionarissen en seminariedocenten was op de items die betrekking hadden op praktijkervaringen minder gedetailleerd maar bevatte aanvullende vragen over discussies en beleidsbepaling aangaande geboorteregeling binnen het seminarie, binnen de diocesane organisaties, binnen het Nederlandse episcopaat, in het overleg met Rome en in oecumenisch overleg met vertegenwoordigers van de andere kerken in Nederland.

Bijna alle vragen in de vragenlijsten waren open vragen. Om aan emeriti de kans te geven vrijelijk en volledig op vragen in te gaan hadden de interviews een semi-gestructureerd karakter. Als gevolg daarvan is de volgorde van de vraagstelling in de loop van interviews soms aangepast of werden vragen overgeslagen als onderwerpen al eerder ter sprake waren geweest. De vragen en antwoorden bleken soms, gegeven de duur van het interview, te uitvoerig in welk geval tijdsdruk aan het eind van het interview kon leiden tot het weglaten van vragen. In enkele gevallen is volledigheid in vraagstelling en beantwoording bereikt door het interview over twee afspraken te spreiden. Alle interviews zijn gedaan door de eerste auteur (Angelo Somers). De gemiddelde gespreksduur bedroeg ruim drie uur, wat resulteerde in een totaal van meer dan 70 uur gespreksmateriaal.

5. Leeftijd, sociale herkomst en werkgeschiedenis van de emeriti

Met 22 emeriti, betrokken bij de pastorale zorg in het bisdom Breda, is een interview gehouden. De gemiddelde leeftijd van de 22 emeriti was bijna 78 jaar. De oudste emeritus was ten tijde van het interview 89 jaar, de jongste 71 jaar. Gemiddeld zijn de emeriti ruim 52 jaar

priester. De langst gewijde emeritus is priester gewijd in 1937 dus inmiddels 65 jaar priester, de kortst gewijde emeritus is priester gewijd in 1959 en inmiddels 43 jaar priester. Van de 22 geïnterviewde emeriti zijn er acht die langer dan 55 jaar priester zijn. Als in dit onderzoek gesproken wordt over ‘de oudere emeriti’ worden daarmee deze emeriti, 55 jaar of langer priester en geboren voor 1924, bedoeld.¹⁹ In totaal 17 van de 22 emeriti zijn seculier geestelijke (wereldheer) waarvan 15 seculier geestelijke van het bisdom Breda en twee seculier geestelijke van een ander bisdom. De overige vijf emeriti zijn regulier geestelijke.

Wat betreft hun priesterlijke ervaring kunnen de ondervraagden als volgt worden onderverdeeld: 17 emeriti hebben enkel of vooral ervaring als parochiepriester binnen het bisdom Breda, drie emeriti zijn docent geweest aan het (vroegere) grootseminarie van het bisdom Breda en vijf emeriti hebben ervaring als bisdom- of beleidsfunctionaris. Alle emeriti hebben enige ervaring als parochiegeestelijke maar bij die emeriti welke een diocesane functie hebben bekleed of welke docent zijn geweest, is die parochie-ervaring beperkt. Elke emeritus heeft in de loop van zijn priesterschap verschillende standplaatsen dan wel functies gehad. Van de 22 emeriti hebben er 11 ervaring als kapelaan of pastoor in een stadsparochie, 11 hebben ervaring in een dorpsparochie en vier hebben ervaring in een verstedelijkte dorpsgemeenschap. Een zestal emeriti heeft zowel in een stadsparochie als in een dorpsparochie gestaan. Verder hebben in totaal 13 emeriti ook ervaring als (godsdienst)leraar, moderator, (con)rector of industriepastor.

De parochies waar de verschillende emeriti gedurende hun priesterschap hebben gestaan, waren over het hele bisdom Breda verspreid. Bij de selectie der emeriti is ook gelet op ervaring in het Belgisch-Nederlandse grensgebied. In totaal zijn acht van de 22 emeriti in Zeeuws-Vlaanderen geboren en/of hebben zij daar in een parochie gestaan dan wel waren zij anderszins vanuit hun internationale ervaring in staat de specifiek Nederlandse situatie in ander perspectief te plaatsen.

De sociaal-economische achtergrond van de emeriti is tamelijk homogeen. Van de 22 emeriti hebben er 12 een agrarische afkomst, 10 daarvan noemen zichzelf van gegoede of van redelijk gegoede agrarische komaf, twee van arme komaf. De overige 10 emeriti hebben een middenklasse achtergrond. Hun vader was middenstander, hogere beampte of technicus dan wel ambachtsman. Van deze 10 is er slechts één die zich als arme middenklasse betitelt. Gemiddeld zijn de emeriti dus van redelijk goede tot goede komaf. Het beeld dat seculiere priesters vroeger vooral uit de hogere sociale klassen afkomstig waren, waarbij de boerenstand sterk was vertegenwoordigd, wordt hiermee bevestigd.

6. De voorbereiding van de priesters op de pastorale zorg rondom huwelijk, gezin en geboorteregeling

6.1 Gezinservaringen

Hoe werden priesters voorbereid op hun rol bij de verbreiding en de verdediging van de katholieke huwelijksmoraal? Welke kennis hadden zij over de menselijke voortplanting, de mogelijk-

heden om zwangerschap te voorkomen, de voor- en nadelen van beperking van het kindertal en hoe kwamen zij aan die kennis? Wat leerden zij over de motieven van gelovigen om de gezinsomvang te willen beperken en hoe werden zij voorbereid op de praktische omgang met gelovigen?

Een eerste aanknopingspunt ter beantwoording van deze vragen vormen de ervaringen van emeriti aangaande de omvang van het ouderlijk gezin. Allereerst is aan alle emeriti gevraagd of zij ooit thuis, in het gezin van hun ouders (maar niet noodzakelijk gedurende hun jeugd) zijn geconfronteerd met problemen met het kindertal binnen het gezin of met impliciete of expliciete discussies over kindertal, gezinsplanning of geboortebepanking.

Het gemiddeld aantal kinderen geboren in het ouderlijk gezin van de emeriti bedroeg 7,86 en het varieerde tussen drie en 15. Het gemiddeld aantal aanwezige kinderen (exclusief de vroeg overleden kinderen) bedroeg 6,68 en varieerde tussen twee en 12. Niet alle emeriti komen dus uit een groot gezin. Slechts één van de jongere emeriti, afkomstig uit een gezin met vier kinderen, antwoordde bevestigend op bovenstaande vraag en vertelde dat zijn vader wel eens met hem had gesproken over *'die worsteling in die tijd'* en over P.O. (pr. 22). Alle andere emeriti zeggen thuis nooit gehoord te hebben van of betrokken te zijn geweest bij zaken betreffende gezinsplanning of kindertal. *'Zoiets kwam helemaal niet ter sprake, daar werd niets over gezegd ... dat was zo'n taboe ..., en zeker niet met de kinderen erbij ...'* Toch vertellen enkele emeriti (achteraf) wel te herkennen dat hun ouders enige vorm van gezinsplanning hanteerden of gezinsplanning als een probleem ervoeren. Ze spreken over een geboortestop na gezondheidsproblemen bij de laatste geboorte, over de regelmaat die in de geboorten van de kinderen thuis herkenbaar was (pr. 21), over een kind dat als onvoorzien nakomertje toch nog werd geboren (pr. 7), over huisbezoeken van geestelijken (pr. 13), gevoelde spanningen bij ouders (pr. 2) of van jaloezie op kinderen uit kleine gezinnen (pr. 9).

Een tweede punt dat van belang kan worden geacht bij de vorming van de opvattingen over de huwelijksmoraal en gezinsplanning onder gelovigen betreft de door emeriti thuis, of later, genoten seksuele voorlichting. Slechts één van de jongere emeriti (pr. 22) zegt thuis in afstandelijke bewoordingen te zijn voorgelicht. Twee anderen spreken van een boekwerkje dat zij van hun vader te lezen kregen (pr. 1, pr. 5). Alle anderen zeggen thuis niet te zijn voorgelicht. *'Dat seksuele, dat was zo'n taboe ..., daar werd nooit openlijk over gesproken. Je wist wel dat daar iets spannends mee was, maar je wist niet waar het over ging.'* De emeriti van boerenkomst vertellen vanuit die boerenachtergrond wel al te hebben geweten *'van de koe en de stier'*, maar een enkeling (pr. 7) nuanceert dat door te vertellen hoe hij, als priesterstudent op vakantie thuis, van een dergelijk gebeuren werd afgeschermd. Een ander (pr. 3) vertelt dat zijn oudste zus door hun moeder beter geïnformeerd was en die informatie aan hem doorspeelde.

6.2 Voorbereiding tijdens de studietijd

Kennis van de menselijke voortplanting en de menselijke seksualiteit werd, zo vertellen de emeriti, pas opgedaan als student op het seminarie. Eén regulier emeritus (pr. 2) vertelt over seksuele voorlichting in het laatste jaar op het kleinseminarie door een huisarts, de andere emeriti ver-

tellen dat zoiets op het kleinseminarie slechts incidenteel ter sprake kwam in het persoonlijk contact met de geestelijk begeleider c.q. biechtvader. Op het grootseminarie hebben alle emeriti echter de kennis van de menselijke voortplanting en de menselijke seksualiteit systematisch behandeld gekregen. Die kennis van de menselijke seksualiteit werd onderricht als onderdeel van, dan wel behorende bij, de moraaltheologie. De studie van de kerkelijke doctrine betreffende het zesde en negende gebod, de zonden tegen de kuisheid in het algemeen en de huwelijkskuisheid in het bijzonder, was enkel mogelijk na afdoende informatie: om als priester de zonden van gelovigen te kunnen begrijpen en beoordelen moesten de seminaristen kennis hebben van dergelijke zonden.

De oudere emeriti van het bisdom Breda, diegenen geboren vóór 1924, vertellen dat de zonden tegen de kuisheid in hun seminarietijd, eind jaren dertig, met de nodige voorzichtigheid, maar al wel met verbazende volledigheid, ter sprake kwamen (bijvoorbeeld pr. 5, pr. 11 en pr. 14). Die lesstof werd behandeld in een laat stadium van de studie, alhoewel de oudste emeritus vertelt dat die lesstof in zijn geval al in het tweede studiejaar werd behandeld. De lesstof was enkel voorhanden in het Latijn. Ook een seculier emeritus van een ander bisdom vertelt dat de *'gereserveerde zonden'* op het seminarie aldaar pas kort voor de priesterwijding werden behandeld (pr. 17). Een regulier emeritus (pr. 18) vertelt dat, tijdens de opleiding aan het grootseminarie van zijn orde, die zonden pas na de priesterwijding werden behandeld.

Het betreffende leerboek over die zonden, dat door de oudere seculiere emeriti van het bisdom Breda tijdens hun opleiding aan het grootseminarie werd gebruikt, is door één van die emeriti ter beschikking gesteld.²⁰ In die dogmatisch-moralistische verhandeling *De Virtute Castitatis et de Vitiis oppositis (Over de Deugd der Kuisheid en de Zonden daartegen)* van de redemptorist Ludovicus Wouters uit 1932, werd op technische wijze de voortplanting en het seksueel handelen in het Latijn beschreven en werd een veelheid aan zonden tegen de deugd der kuisheid behandeld.²¹ De feitelijke aard der zonde werd geduid, de grond der religieus-morele verwerping en de relatieve zwaarte van die zonde. Zaken als bestialiteit, sodomie, incest of masturbatie werden daarbij behandeld, maar ook het wel en niet geoorloofd seksueel handelen van gehuwden, waaronder het huwelijksonanisme, werd uitvoerig besproken. *'Wij waren over het seksuele uitvoerig, maar wel afstandelijk geïnformeerd ..., heel uitvoerig, zeker als je dat vergelijkt met de gewone mensen'*, zegt pr. 14.

Niettegenstaande de volledigheid schetsten alle oudere emeriti de terughoudendheid waarmee deze zonden ter studie werden gebracht. In de inleidende waarschuwing bij het leerboek wordt die devote terughoudendheid bij de studie van deze materie nadrukkelijk gevraagd *'opdat niet, terwijl zij zich wijden aan het voor God werven van zielen van anderen, die van henzelf schade lijden'*. De gedetailleerde behandeling der zonden wordt daarbij verontschuldigd door te wijzen op het grote belang dezer materie bij de biecht *'omdat het merendeel der zielen (...) vanwege dit ene vergrijp der zedeloosheid tot verdoemenis vervalt'*.

De oudere emeriti noemen hun hele opleiding, dus niet enkel dit aspect ervan, in vergelijking met het latere werk als parochiegeestelijke theoretisch, al benadrukken enkele van hen (pr. 12, pr. 14) dat die theoretische wijze van benaderen niet lós stond van de praktijk. Als voorbeeld daarvan halen zij de uitvoerige behandeling van P.O. tijdens hun studie op het grootseminarie,

eind jaren dertig, aan. Eén der oudere emeriti schetst de theoretische benadering van de zielszorgpraktijk op het grootseminarie als deel van *'de verheerlijking van het spirituele, het hemelse, op het seminarie ..., het was een deel van het dédain waarmee vanuit het seminarie op het aardse, het zondige werd neergekeken'* (pr. 18). Een ander zegt: *'Seks was een soort noodzakelijk kwaad. En het huwelijk was dan de enige legitieme manier om onkuisheid te begaan'* (pr. 13). Ook een jonger emeritus (pr. 2) schetst de vroegere kerkelijke visie als een waarbij seksualiteit als de bron van alle zondigheid werd gezien en noemt het huwelijk in die visie *'de uitlaatklep'*, het regulatiemechanisme om aan die zondigheid te kunnen ontkomen.

Sprekende oudere emeriti enkel van onderricht in de officiële Romeinse leer zoals verwoord in de encycliek *Casti Connubii*, de jongere emeriti, geboren na 1925, spreken allen van een aanvullende bagage. Ook zij kregen op het grootseminarie onderricht in de officiële leer der kerk, maar in de marge werd de toepasbaarheid van die leer genuanceerd. Alle jongere seculiere emeriti van het bisdom Breda verhalen over de wijze waarop de huwelijksmoraal op het grootseminarie door hun docent moraaltheologie (pr. 5) werd behandeld. Daarin was, zo vertellen zij, een zich ontwikkelende 'gewetensmoraal' herkenbaar, een beoordeling van het handelen van mensen als goed of kwaad als een zaak van het geweten van betrokkene. Zodoende werden kindertal en gezinsplanning voor de jongere emeriti, zo zeggen zij, al op basis van hun opleiding vooral een zaak van het geweten van huwelijkspartners zelf.

De aanzet tot veranderingen die zich, zoals eerder beschreven, vanaf het begin der jaren vijftig in de Nederlandse kerkprovincie aandienden, is aldus herkenbaar in de verhalen van de jongere seculiere emeriti van het bisdom Breda over hun opleiding aan het grootseminarie. Zij vertellen over de grote invloed van enkele docenten op hun meningsvorming over, en latere handelwijze aangaande, de huwelijksmoraal. De officiële leer der kerk werd dan wel onderricht, maar voor de jongere emeriti waren het vooral de kritische aanvullingen van docenten die hun persoonlijk gedachtegoed en later handelen hebben bepaald. *'Wij gebruikten vooral het wit in het boek van Prümer om daar de kritische aanvullingen van onze docent neer te schrijven.'*²² Die, op een gewetensmoraal in plaats van zondemoraal berustende, zienswijze en houding zijn door de latere rol van die moraaldocent als vicaris en nadien als bisschop, zo vertellen de jongere emeriti, nog versterkt. In dit kader wordt door de jongere emeriti ook herhaaldelijk de naam van een andere docent genoemd, dr. Hein Ruygers. Deze toenmalige docent filosofie, later ook pastorale theologie, presenteerde zijn studenten een modernere visie op de seksualiteit waarin de liefde en zorg van partners voor elkaar op de voorgrond stonden. De jongere emeriti vertellen dat zo al tijdens hun opleiding aan het grootseminarie de basis is gelegd voor een andere meningsvorming en handelwijze aangaande de huwelijksmoraal, dan op basis van de officiële Romeinse leer te verwachten zou zijn.²³

Het vernieuwingselan dat in de loop der jaren vijftig binnen de Nederlandse Katholieke kerkprovincie herkenbaar wordt, blijkt hiermee al begin jaren vijftig binnen de priesteropleiding te hebben bestaan. Discussie over de huwelijksmoraal alsmede het zoeken naar een nieuwe pastorale benadering van gezinsplanning was een deel van dat vernieuwingsdenken. Het zoeken naar vernieuwing is niet alleen te herkennen in de opleidingservaringen van de jonge emeriti van het bisdom Breda. Een seculier emeritus van het bisdom Haarlem (pr. 1) vertelt een verge-

lijkbaar verhaal over het grootseminarie van het bisdom Haarlem 'Warmond' en de invloed van Klaas Steur, een liberaal docent, die later door de kerkleiding is verwijderd. Een regulier emeritus (pr. 2), een dominicaan, vertelt over zijn progressieve medebroeder Wim van der Marck en spreekt over de brede progressiviteit onder dominicanen zoals herkenbaar bij bijvoorbeeld Edward Schillebeeckx.

Zoals reeds vermeld noemen alle emeriti hun onderricht in de diverse facetten van de huwelijksmoraal theoretisch. Dat theoretisch karakter gold, zo vertellen ze, de hele opleiding tot priester. Een praktische voorbereiding op het latere contact met parochianen, anders dan liturgisch-ceremonieel of vanaf de kansel, was er nauwelijks. Hooguit was er, zoals enkele emeriti vertellen, enige praktijkervaring in het godsdienstonderricht op lagere scholen of enige praktijkervaring opgedaan bij (vakantie)participatie in katholieke jeugd- of missieorganisaties. De overgang van seminarist naar parochiegeestelijke wordt door de emeriti dan ook een hele schok genoemd. Maakte het oefenen in het directe contact met parochianen in biechtstoel of bij huisbezoek geen deel uit van de priesteropleiding, evenmin waren er op het grootseminarie van het bisdom Breda colleges psychologie. Een beginnende aandacht voor de psychologie is in de opleiding van de jongere emeriti herkenbaar maar dan vooral uit persoonlijke interesse of door de persoonlijke stimulans van docenten. Alleen een seculier emeritus van het bisdom Haarlem spreekt van gastcolleges van een psychiater tijdens zijn seminarieopleiding.

Ondanks dit gebrek aan praktische voorbereiding op het latere priesterwerk onder parochianen spreken bijna alle emeriti met lof over hun opleiding. Ze noemen die breed en van (semi-) academisch niveau (bijvoorbeeld pr. 5, pr. 8, pr. 11). In vergelijking met het gemiddelde opleidingsniveau van zowel hun generatiegenoten als hun latere parochianen was het niveau van de opleiding van de priesters inderdaad hoog. Het internaatskarakter van de opleiding droeg, zo wordt gezegd, sterk bij aan de breedte van de priesteropleiding. Wel noemen enkele emeriti het voortdurend onder mannen zijn remmend voor het ontwikkelen van de vaardigheid om met vrouwen om te gaan.

Resumerend kan over de voorbereiding van emeriti op de latere confrontatie met de huwelijksmoraal van de gelovigen worden gezegd dat niemand van hen in het ouderlijk gezin als kind betrokken is geweest bij overwegingen of problemen aangaande het kindertal. Bijna niemand van de emeriti is thuis seksueel voorgelicht. In die tijd was alles wat met seks te maken had, zo vertellen de emeriti, met taboes omfloerst. Alle emeriti spreken van terughoudendheid bij de voorbereiding op de latere pastorale praktijk met betrekking tot de huwelijksmoraal vanwege de seksuele aspecten daarvan, al stond die terughoudendheid de volledigheid van het onderricht niet in de weg. In de priesteropleiding van de oudere emeriti bestond die terughoudendheid, naar zij zeggen, vanuit de (celibaats)gevoeligheid der materie en vanuit een superieure 'hemelse afstandelijkheid' ten opzichte van het zondige. In de priesteropleiding van de jonge emeriti, zo vertellen zij, is echter een andere, zich ontwikkelende terughoudendheid herkenbaar. Het zoeken naar vernieuwing, dat de Nederlandse katholieke kerkprovincie eind jaren vijftig steeds meer zou gaan karakteriseren, is begin jaren vijftig binnen de seminarieopleiding zichtbaar, wat leidde tot een andere pastorale benadering van gezinsplanning. Gezinsplanning, huwelijksmo-

raal en seksualiteit werden daarbij, onder invloed van specifieke docenten, steeds meer beschouwd als een zaak van het eigen geweten van gelovigen en daarmee als een zaak die priesters tot de nodige terughoudendheid dwong.

7. Over de ervaringen met de huwelijksmoraal in de pastorale praktijk

7.1 Confrontatie met problemen

Zonder praktische ervaring en zonder of met weinig kennis over de omgang met gelovigen begonnen priesters aan hun pastorale werk. Alle emeriti bevestigen dat ze in dat werk met problemen van gelovigen met de katholieke huwelijksmoraal te maken hebben gehad en dat zij werden geconfronteerd met het feit dat gelovigen zich niet aan de leer der kerk hielden c.q. hebben kunnen houden. De ervaringen van emeriti in deze zijn echter divers.

De huwelijksmoraal was, zo blijkt uit alle gesprekken, vooral een zaak voor de biechtstoel. Alle emeriti vertellen dat hun bij het afnemen van de biecht door biechtelingen werd verteld dat men tegen de huwelijkskuisheid had gezondigd. De oudere emeriti vertellen bij het biechten veelvuldig met een dergelijke schuldbekentenis te zijn geconfronteerd, al spreken enkelen daarover toch met enige voelbare terughoudendheid. *'Dat kwam nogal ter sprake ja ..., daar ging het biechten toch vooral over. Het ging vooral over het verzaken van kerkelijke plichten ... en over de zonden tegen het zesde gebod'* (pr. 5) Verschillende emeriti noemen het biechten van de zonden tegen de kuisheid het belangrijkste onderwerp van de biecht. De huwelijksmoraal en het seksuele handelen in strijd met de leer der kerk kwamen, zo vertellen emeriti, ook wel eens bij huisbezoeken ter sprake, maar dat was, in vergelijking met het biechten, slechts incidenteel het geval. Vragen over of problemen met betrekking tot het kindertal en de gezinsplanning waren geen zaken die, anders dan bij het biechten, veelvuldig door gelovigen ter sprake werden gebracht. Een enkele emeritus (bijvoorbeeld pr. 8) vertelt dat dergelijke vragen ook wel eens onderwerp van gesprek waren in bedrijfspastoraat-werkgroepen.

Over hun toenmalige reactie op die confrontatie met problemen die gelovigen met de huwelijksmoraal hadden, alsmede over de frequentie van die confrontatie, spreken de oudere en jongere emeriti verschillend. De oudere emeriti vermelden met name hun moeilijkheden met deze kwestie. *'Ik vond het ontzettend moeilijk en wel om deze reden: ik zag de nood van mensen maar achtte mijzelf toen (spreekt over parochie-ervaring in de jaren veertig: AS/FVP) toch gebonden aan de leer van de kerk. Dus de ruimhartigheid, laat ik zeggen de principiële benadering die ik naderhand gekozen heb (...) dat het geweten van mensen zelf het uitgangspunt is en dat het geweten zich moet confronteren met de leer van de kerk ..., maar dat besef had ik toen nog niet'* (pr. 5). Een andere oude emeritus (pr. 12) zegt: *'Ja, daar heb ik het erg moeilijk mee gehad (...) maar je leefde toen in zo'n angstcultuur, het was zo'n wettisch christendom. Maar zeker, wat ik me herinner als beginnend kapelaan (...) ik kon de mensen in hun nood ook niets anders bieden'*. Deze emeritus zegt nog steeds met spijt terug te denken aan een specifiek geval in zijn eerste parochie, halverwege de jaren veertig, waarin hij een biechtelinge absolutie had onthouden. *'In het begin, toen ik net*

gewijd was, toen was dat moeilijk, maar het leven leert' zegt een ander (pr. 17, een emeritus geboren voor 1924 maar nog geen 55 jaar priester). *'Dat was erg moeilijk ... ik heb er nooit voor gevoeld daar zelf over te beginnen'*, zegt pr. 11. Deze emeritus, gewijd in 1937, schetst wat hij noemt zijn 'geluk' in deze moeilijke kwestie. Vanwege het toenmalige overschot aan priesters in het bisdom Breda werd hij, samen met elf jaargenoten, tijdelijk uitgeleend aan het aangrenzende Belgische bisdom Mechelen. *'Ik kwam in België en voordat ik daar als kapelaan begon moest ik eerst op audiëntie bij de hulpbisschop van Mechelen voor nadere instructies. Die zei me dat ik het zijn goede gelovigen in deze niet te moeilijk moest maken met dat calvinistische gedoe wat ze in Nederland gewoon waren. (...) Ik heb het er dus zelf nooit meer moeilijk mee gehad want ik kreeg meteen van hogerhand een andere instructie (...). Maar voor de mensen hier kon het erg moeilijk zijn.'*

Verschillende emeriti spreken over de last waar gelovigen onder gebukt konden gaan als die probeerden een zwangerschap te voorkomen op een volgens de leer der kerk zondige wijze. Vooral uit de gesprekken met de oudere emeriti komt daarbij een beeld naar voren van een aanvankelijk persoonlijk gewetensconflict omdat zij, zich vasthoudend aan de richtlijnen der kerk, gelovigen niet blijvend van die zondelast konden verlossen. Toch spreken niet alle oudere emeriti over zo'n gewetensconflict. Zo zegt pr. 10 nooit zo diep bij deze materie betrokken te zijn geweest. Hij zegt nooit geconfronteerd te zijn met de uitgesproken wens van parochianen het kindertal te beperken en schetst het biechten als een formeel ritueel. De formaliteit van het biechten wordt door verschillende emeriti genoemd als reden van een oppervlakkige houding hunnerzijds als de zonden tegen de huwelijksmoraal werden gebiecht. Veel gelovigen biechtten enkel voor Pasen waardoor er soms hele rijen wachtenden voor de biechtstoel in de kerk waren. Naast de drukte als gevolg van die concentratie, noemen emeriti ook de gevoeligheid van de materie en dan vooral de schroom van mensen om over seksualiteit te spreken, als reden van die formaliteit van het biechten.

Over de moeilijkheden van gelovigen om deze materie ter sprake te brengen vertelt pr. 13 dat mensen in de biechtstoel eerst *'een aanloopje'* namen voordat ze over die zonden begonnen te spreken. Enkele jongere emeriti (pr. 6, pr. 2) spreken over het biechten als het opdreunen van een rijtje zonden. Gelovigen hadden het in de biecht over *'ik heb het huwelijk misbruikt'* (bijvoorbeeld pr. 4, pr. 5, pr. 6), *'ik heb gezondigd tegen de natuur'* (pr. 18), *'ik heb het verkeerd gedaan'* (pr. 17) of nog algemener *'ik heb onkuisheid begaan'* (bijvoorbeeld pr. 2). Eén emeritus zegt over dat biechten in algemene formele bewoordingen: *'De mensen hadden daar geen woorden voor ... tegenwoordig is dat wel anders maar toen ... de mensen hadden gewoon geen woorden om die dingen te benoemen'* (pr. 20). Bij dat biechten in nogal algemene bewoordingen bleef het dan meestal, zo wordt geschetst. Geen van de emeriti, ouderen noch jongeren, zegt dat zij, wanneer in de biecht het huwelijksmisbruik ter sprake kwam, ooit zelf hebben gevraagd naar de manier waarop dat misbruik werd gemaakt. Toch geven de emeriti er blijk van voldoende geïnformeerd te zijn over de zonden van de gelovigen tegen de huwelijkskuisheid. Uit de algemene bewoordingen van biechtelingen viel goed genoeg op te maken wat die gelovigen hadden gedaan en zaken als coïtus interruptus of periodieke onthouding zonder voorafgaande toestemming kwamen soms ook expliciet ter sprake als door gelovigen advies of toestemming werd gevraagd (pr.

2, pr. 3).²⁴ De emeriti antwoordden niet eensluidend op de vraag of misbruik van het huwelijk meer door mannen dan door vrouwen werd gebiecht. Enkele emeriti betitelen het biechten door mannen in deze formeler en noemen vrouwen wat meer open en religieuzer.

Welke redenen werden door gelovigen in de biecht genoemd om tot beperking van het kindertal over te gaan? Emeriti noemen met name de gezondheid van de vrouw (bijvoorbeeld pr. 18), de wens de kinderen een goede opvoeding te kunnen geven (bijvoorbeeld pr. 2, pr. 17), en de wens het zelf materieel beter te hebben (pr. 17). Op de vraag voor hoeveel van hun gelovigen de planning van het kindertal een (moreel-religieus) probleem was, wordt door emeriti voorzichtig geantwoord. Verschillende emeriti benadrukken dat ze geen precieze schatting kunnen geven. Bij het biechten werd daar, zo vertellen zij, immers niet echt navraag naar gedaan en bovendien konden gelovigen altijd ergens anders te biechten gaan, met name in de kloosterkerken. De oudere emeriti stellen op grond van hun vroegere ervaring dat de huwelijksmoraal voor een groot deel van de gelovigen toen een probleem was. Ze zijn frequent (pr. 13) dan wel regelmatig (pr. 11) met de moeilijkheden van gelovigen op dit punt geconfronteerd. De jongere emeriti zeggen dat naar hun ervaring de huwelijksmoraal voor steeds minder gelovigen een probleem vormde, een beeld dat correspondeert met de latere ervaringen van de oudere emeriti. Eén van de jongere emeriti (pr.1) meende dat het slechts voor vijf à tien procent van zijn parochianen in de stadsparochie waar hij in de tweede helft van de jaren vijftig stond, een probleem was. Een ander spreekt zelfs van maar één enkel geval (pr. 2). In tegenstelling tot de oudere emeriti spreekt ook geen van de jongere over een aanvankelijk persoonlijk gewetensconflict in deze. Zij wijzen herhaaldelijk op hun opleiding en de invloed van hun toenmalige docent(en), ook gedurende hun latere loopbaan.

7.2 Anticonceptiegebruik

Aan emeriti is ook gevraagd om, op basis van hun contacten met gelovigen, een beeld te geven van het gebruik van een aantal anticonceptiemethoden in de periode voorafgaand aan de introductie van de pil. Over absolute onthouding van het geslachtsverkeer, de volgens de kerk toegestane methode, wordt gezegd dat het alleen in uitzonderlijke gevallen werd toegepast (pr. 5), het soms wel eens voorkwam (pr. 22), of helemaal niet (pr. 19). *'Ik was er wel mee bekend, maar vond het een buitengewoon rare gedachte'*, zegt pr. 15. *'Waardeloos, dat kun je toch geen mens adviseren'*, zegt pr. 1. *'Onpraktisch, onbruikbaar, zo'n Jozefhuwelijk, dat kwam bijna niet voor'*, zegt pr. 18. Coïtus interruptus daarentegen, de volgens de leer der kerk niet toegestane methode, wordt alom genoemd als de veruit meest toegepaste anticonceptiemethode onder katholieke gelovigen. Men spreekt van *'meest gangbare methode'* (pr. 5), *'gemakkelijkste en goedkoopste methode'* (pr. 6), of *'dat werd veelvuldig gedaan'* (pr. 11). *'Dat was vanzelfsprekend'*, zegt pr. 9 over coïtus interruptus. *'In die tijd was het voor het zingen de kerk uit, maar al die technische middelen, dat niet'*, zegt pr. 2. Over de, ook door de kerk verboden mechanische anticonceptiva als condoom en pessarium wordt gesteld dat het gebruik ervan aanvankelijk zeer beperkt was. Er waren wel gelovigen die van condooms gebruikmaakten, maar alleen in de meer gegoede kringen, zegt pr. 5. *'Dat kwam je niet vaak tegen, later is dat meer gewoon geworden'*, zegt pr. 2.

De vraag is uiteraard hoe wijd verbreid het gebruik van periodieke onthouding, als door de kerk toegestaan alternatief, onder katholieken is geweest. Over periodieke onthouding (P.O.) wordt gezegd dat het als alternatief voor algemene onthouding in theorie een zegen was, maar in de praktijk slechts beperkt toepasbaar. *'Het vraagt een zekere ontwikkeling dus in brede volkse kring was het niet zo van toepassing. Maar meer geschoolde mensen, die bovendien gevoelig waren voor de visie van de kerk, die hebben dat wel geprobeerd'* (pr. 5). Andere emeriti spreken over P.O. als *'onnatuurlijk, mensen leven niet zo'* (pr. 19), *'een moeilijke zaak'* (pr. 16), *'weinig bruikbaar'* (pr. 15), *'altijd sukkelen en puur theoretisch'* (pr. 6). Pr. 7 vertelt dat de toepassing beperkt was, *'heel matig toegepast, voor de massa niet bruikbaar, te moeilijk, teveel voorwaarden'*. *'Het werd geprobeerd'*, zegt pr. 9, *'maar het mislukte vaak. Een moeilijke methode vooral voor de sociaal zwakkeren die laag waren opgeleid'*. *'Alleen als ze heel katholiek waren'*, zegt pr. 10, *'de toepasbaarheid was te moeilijk'*. *'Het was wel doorgedrongen bij de mensen, ze wisten daar wel van, maar het was niet goed haalbaar, geen veilige methode'*, zegt pr. 11. Pr. 13 zegt: *'De mensen wilden dat wel, maar het was praktisch zo moeilijk'*. Pr. 17 noemt het gebruik van P.O. *'in toepassing bijkomstig'*. Daarentegen zegt pr. 18 dat P.O. nogal wat werd toegepast, maar dat hij er om praktische redenen toch grote vraagtekens bij had.

Op basis van hetgeen emeriti vertellen lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat P.O. (veel) minder belangrijk is geweest als anticonceptiemethode onder katholieken dan op basis van de theoretische discussies daarover wordt aangenomen. Ondanks de brede aandacht voor P.O. als hét katholieke antwoord op de vraag naar gezinsplanning en geboorteregeling (zie bijvoorbeeld Westhoff, 1986) wordt P.O. door emeriti niet genoemd als breed toegepaste geboorteregelmethode onder katholieken in Nederland. Bijna alle emeriti noemen het een onpraktische en moeilijke methode. Bij de inschatting die emeriti maken van het gebruik van P.O. door gelovigen moet echter een kanttekening worden geplaatst. Die inschatting zou enigszins vertekend kunnen zijn omdat na verkregen toestemming, ook van een andere priester dan de biechtvader, de toepassing van P.O. immers in de biecht niet meer ter sprake hoefde te komen. De gevallen waarin P.O. probleemloos werd toegepast zouden door emeriti te weinig betrokken kunnen zijn in de oordeelsvorming. De robuuste inschatting door emeriti van coïtus interruptus als de veruit meest gebruikte methode ter voorkoming van zwangerschap onder katholieke gelovigen lijkt deze eventuele vertekening in de ervaringen van emeriti overigens te relativeren.

Verder wordt door emeriti bevestigd dat in de loop der tijd steeds minder gelovigen zich bij de planning van hun kindertal door de huwelijksmoraal van de katholieke kerk lieten leiden. Dat was al zo voordat de anticonceptiepil in Nederland in 1963 op de markt kwam, maar dat zou nadien in nog veel grotere mate het geval worden. Op basis van enige uitspraken van jongere emeriti over de frequentie waarmee zij met problemen van gelovigen met de huwelijksmoraal werden geconfronteerd, lijkt de conclusie te kunnen worden getrokken dat de katholieke huwelijksmoraal in stedelijke gebieden voor minder gelovigen een probleem was dan voor gelovigen op het platteland. Enkele verschillen tussen stadsparochies en dorpsparochies zijn in de rapportages herkenbaar. Twee emeriti die spreken over hun ervaringen in de tweede helft van de jaren vijftig in een dorpsparochie (pr. 3 en pr. 4) (respectievelijk Nieuw Vossemeer, Alphen en St. Willibrord) noemen het aantal gelovigen dat problemen ervoer met de huwelijksmoraal nog hoog.

Opvallend zijn de uitspraken van emeriti over Zeeuws-Vlaanderen. Dit aan België grenzend buitengebied van het bisdom Breda wordt door alle emeriti die daar geboren zijn of er in een parochie hebben gewerkt als een in historisch opzicht bijzondere regio betiteld. Vergeleken met de rest van het bisdom Breda wordt Zeeuws-Vlaanderen beschouwd als een gebied met een sterke oriëntatie op Vlaanderen. Die oriëntatie op België wordt door emeriti genoemd als reden waarom de katholieke gelovigen in met name het oostelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen zich op het punt van de gezinsplanning en de houding ten aanzien van de katholieke huwelijksmoraal al sinds vroeger dagen onderscheidden van de andere gelovigen in het bisdom. Een emeritus zegt: *'In Zeeuws-Vlaanderen trok men zijn eigen draad'*. De katholieke gelovigen namen daar op grote schaal het gedrag van hun Belgische geloofsgenoten aangaande gezinsplanning en huwelijksmoraal over. Men gedroeg zich daar minder strikt volgens de huwelijksmoraal van de kerk en had daar ook minder moeite mee.²⁵

7.3 Sancties

Vraag is nog welke houding priesters aannamen tegenover gelovigen die zich niet hielden aan de leer der kerk op het punt van huwelijk en gezin. Enkele oudere emeriti vertellen dat zij in het begin van hun loopbaan in hun biechtpraktijk wel eens een enkele keer de absolutie aan gelovigen weigerden of uitstelden. De jongere emeriti zeggen zoets in hun biechtpraktijk nooit te hebben gedaan. Enkele emeriti (bijvoorbeeld pr. 2, pr. 8) vertellen dat zij in de biechtpraktijk onderscheid maakten tussen de beoordeling van coïtus interruptus, als kleine zonde, en het gebruik van 'mechanische hulpmiddelen' zoals condooms, als grote zonde. Verschillende emeriti zeggen in de loop der tijd geleerd te hebben dat leer en werkelijkheid twee verschillende zaken zijn (bijvoorbeeld pr. 17). Verder wordt benadrukt dat de mogelijkheden om gedrag van gelovigen dat in strijd was met de leer van de kerk te sanctioneren, beperkt waren. Verschillende emeriti hebben het over *'een leeuw op de kansel maar een lam in de biechtstoel'* om hun gedrag in de biechtstoel te beschrijven. *'Je moest de mensen niet de kerk uit jagen. Je kon dan wel flink gaan vertellen wat ze niet goed deden ..., maar als de mensen daardoor uit de kerk wegbleven bereikte je helemaal niets'* (pr. 9). Door verschillende emeriti wordt de liefde van partners voor elkaar als groter goed genoemd dan het voldoen aan de leer der kerk. *'Partners moesten wel bij elkaar blijven. De liefde voor elkaar, dat was het belangrijkste ... Je moest partners niet uit elkaar gaan drijven'* (pr. 1).

Herhaaldelijk wordt ook benadrukt hoeveel waarde men hechtte aan de intentie om te biechten. *'Als mensen kwamen biechten, dan was het eigenlijk al goed'*, zegt pr. 19. *'De biechtstoel was al zo'n boete-instrument'*, zegt pr. 2. De onzekere anonimiteit die een biechteling kon ervaren wordt daarbij nog genoemd als bezwarend facet. Naast een grotere tolerantie wordt de gegarandeerde anonimiteit dan ook genoemd als belangrijke reden waarom gelovigen, in plaats van in hun eigen parochie, in kloosterkerken gingen biechten.

Alle emeriti vertellen de keuze van kindertal en gezinsplanning van gelovigen vooral als zaak van het eigen geweten van die gelovigen te zijn gaan zien. Die visie blijkt sterk uit de brede goedkeuring die door emeriti wordt uitgesproken over de rede die de toenmalige bisschop van Den Bosch, Mgr. Bekkers, in 1963 op de Nederlandse televisie hield waarin de keuze en plan-

ning van het kindertal expliciet een zaak van het geweten van de huwelijkspartners zelf werd genoemd. *‘Wij waren blij dat hij dat zei, wij waren het daarmee eens. Hij verwoordde wat wij dachten’* zegt pr. 1. *‘Dat was een goede zaak ... Nu werd ook eens van bovenaf bevestigd wat we eigenlijk allang deden. De mensen waren daar blij mee, en ik zelf ook’* (pr. 6). De gehoorde kritische geluiden onder emeriti over die toenmalige uitspraken van Bekkers betreffen niet de inhoud, maar de afwezigheid van vooroverleg over die uitspraken en de ad hoc-presentatie (pr. 5, pr. 7, pr. 14).

Al wordt in onderzoek onder gelovigen bij herhaling gesproken over tot in de jaren vijftig doorgaande actieve interventie door geestelijken in de gezinsplanning van parochianen, bijvoorbeeld in de vorm van huisbezoeken, toch ontkennen alle emeriti op één na iets dergelijks ooit te hebben gedaan. Die uitzondering (pr. 19) vertelt dat hij eens, als kapelaan, door zijn toenmalige pastoor met dit doel op huisbezoek was gestuurd, maar daarbij geconfronteerd werd met een boze huisvader die hem toebeet ‘zich met zijn eigen zaken te bemoeien’. Deze emeritus verklaarde iets dergelijks daarna nooit meer te hebben ondernomen maar meende wel dat priesters van een oudere generatie deze praktijk wel gewoon waren. Enkele andere emeriti spreken in die zin over hun voorgangers in parochies waar zij benoemd werden. Sommigen spreken van ‘horen zeggen’ over oudere collegae in andere parochies die nog om dergelijke huisbezoeken en interventies bekend waren. Geen van de oudere emeriti spreekt echter uit eigen ervaring bevestigend over deze praktijken. Pr. 5 vertelt dat huisbezoeken een vast onderdeel van het pastorale parochiewerk uitmaakten maar dat hij bij die huisbezoeken er juist extra alert op was om gezinsplanning en kindertal buiten de discussie te laten. Hij wilde juist voorkómen dat parochianen druk of controle op het kindertal zouden ervaren.

Op de vraag waarom die verhalen over huisbezoeken en procreatiedruk zo’n prominente plaats innemen in de verhalen van de gewone mensen over hun vroegere ervaringen met kerk en geestelijkheid wordt door emeriti verschillend geantwoord. *‘Waar rook is, is vuur; er waren waarschijnlijk priesters die dat ook toen, in de jaren vijftig, nog deden maar het betrof vooral de vroegere tijd’*. De bemoeienissen van de priesters met de gezinsplanning betroffen een heel gevoelig domein en de rancune daarover zou, zo wordt verondersteld, in dat herhalen van die verhalen voelbaar zijn. Anderen suggereren dat mensen deze verhalen wellicht gebruiken als een mooi excuus om hun eigen ‘uit de kerk gaan’ goed te praten.

We maakten al melding van de opstelling van emeriti tegenover de gelovigen die zich niet hielden aan de leer der kerk. De vraag is echter ook hoe de houding van de emeriti was ten opzichte van het Vaticaan en het pauselijk leergezag met betrekking tot huwelijk en voortplanting. Geen enkele emeritus stelt dat hij zich bezwaard voelde door de discrepantie tussen enerzijds het gedrag tegenover de gelovigen inzake de huwelijksmoraal en anderzijds de leer van de katholieke kerk. Verschillende emeriti zien de leer van de kerk als een ideaal dat dan misschien niet haalbaar mag zijn, maar wel als ideaal mag dienen. *‘Het ideaal is niet te halen, niet bereikbaar. Zonde is een oriënterend gegeven dat de kerk stelt. In zuivere vorm bestaat het niet, de kerkleiding spreekt uitsluitend in theorieën’*, zegt pr. 1. Als specifiek gevraagd wordt naar hun mening over *Humanae Vitae* nemen de meeste emeriti (bijvoorbeeld pr. 1, pr. 2, pr. 3, pr. 4) daar afstand van en/of spreken zij er hun teleurstelling over uit. Enkele andere emeriti (pr. 5, pr. 7, pr. 15)

spreken van hun aanvankelijk sterk afwijzende reactie op *Humanae Vitae*, een te snelle publiekelijk negatieve reactie en een later meer gaan waarderen van het in *Humanae Vitae* geformuleerde. *‘Ten eerste hebben wij er niet uitgehaald wat er in zat. Het typische is (...) het was als een soort verblinding op een doctrinaire uitspraak ... Terwijl Pius XI in Casti Connubii in 1930 zegt dat de mens die deze leer niet volgt een zondaar is, een grote zondaar, zegt Paulus VI in Humanae Vitae; Dit is de leer van de kerk en die vraagt van de pastores om de mensen hiervoor te winnen, hiervan te overtuigen. Die toont ook begrip voor de moeilijkheden daarvan. En dat zat dus in Humanae Vitae en ik moet zeggen, dat heb ik er niet uitgehaald. Pas naderhand, in studies heb ik het er opnieuw op nagelezen en waarachtig! ... Een soort doctrinaire bevangenheid hè’* (pr. 5).

8. Conclusies

Het hier gepresenteerde onderzoek naar de rol van de geestelijkheid bij de vruchtbaarheidsdaling levert op een aantal punten een ander beeld van deze rol op dan oprijst uit de sociologische en historische literatuur waarin een institutioneel of lekenperspectief vooropstond.

Het meest opvallend is het grote verschil dat te constateren valt tussen het beeld dat de geestelijkheid zelf van haar rol schetst en datgene wat uit de literatuur naar voren komt. In het onderzoek naar het gedrag van katholieke gelovigen en hun geestelijke leiders dat vooral de hoogtijdagen van de verzuiling in Nederland betreft, is de nadruk gelegd op de gedragscontrole door de geestelijken over hun gelovigen. In hetgeen emeriti vertellen komt echter sterk de door hen gevoelde pastorale verantwoordelijkheid voor gelovigen tot uitdrukking. Het zonde- en schuldbesef worden benoemd als door gelovigen geïnternaliseerde aspecten van een historische socialisatie. Het door Van Heek geschetste historisch bijzondere karakter der Nederlandse katholieken wordt hiermee bevestigd maar ook genuanceerd. Gedragscontrole door priesters was ten tijde van de eerste priesterlijke ervaringen van de oudere emeriti vooral een aanvulling op de geïnternaliseerde gedragsregulering door gelovigen. Emeriti schetsen de alomvattende priesterlijke gedragscontrole over gelovigen vooral als iets van een eerdere generatie priesters. Het vanzelfsprekende van het gedrag van gelovigen is overigens ook één van de meest wezenlijke kenmerken dat naar voren komt uit de studies die zijn gedaan naar de wijze waarop katholieke echtparen in de jaren vóór 1965 de huwelijksmoraal beleefden. ‘Je was erin opgevoed en wist niet beter’ (Kerklaan, 1987: 54). ‘Mijn ouders waren onderworpen aan de Kerk, maar toch geloof ik dat ze wel gelukkig zijn geweest, omdat ze niet beter wisten’. ‘Mijn ouders wisten niet anders of het moest zo: veel kinderen krijgen, arm zijn, want dat was een uitverkiezing Gods’ (Kerklaan, 1987: 57, 77). Slechts één emeritus bevestigt uit eigen ervaring de verhalen over druk die bij huisbezoeken op echtparen werd uitgeoefend. Enkele emeriti vertellen er uit tweede hand over gehoord te hebben. Een brede bevestiging is niet gevonden. De vraag is natuurlijk of emeriti – uit schuldgevoel, schaamte of verdrongen herinneringen – hun rol niet hebben gebagatelliseerd. De rol van de katholieke kerk en haar priesters is in de loop der tijd immers veelvuldig bekritiseerd. De bijna algehele ontkenning van enige druk op echtparen bij huisbezoeken en het door emeriti benadrukken van de ongepastheid ‘dóór te vragen’ bij de biecht is

daarom begrijpelijk, maar het beeld dat emeriti schetsen van hun eigen rol kan in die zin mogelijk vertekend zijn. Aanwijzingen daarvoor zijn te vinden in een onderling tegenstrijdige rapportage: terwijl één emeritus zegt bij zielentelling en huisbezoek nooit druk op echtparen te hebben uitgeoefend (pr. 7), maakt een andere emeritus (pr. 18), zijn opvolger in dezelfde parochie, melding van het feit dat parochianen hem vertelden dat zijn voorganger wel dergelijke druk op hen uitoefende.

Emeriti noemen hun betrokkenheid bij de gezinsplanning van gelovigen de facto beperkt. Al noemen zij de positie van priesters in de vroegere katholieke samenleving prominent, toch vertellen ze ook dat het zondebesef en het moreel-religieus handelen van de gelovigen niet afhankelijk was van de nabijheid van de priester. De kennis die de gelovigen hadden van de katholieke doctrines en de moreel-religieuze gedragsregels was het product van een historisch socialisatieproces dat in de katholieke gemeenschap overal en voortdurend werd herhaald. Daarmee zou de beperkte directe invloed van priesters op de gezinsplanning ook een indirect gevolg kunnen zijn van de alomtegenwoordigheid van het katholicisme in de vroegere katholieke gemeenschap. Die beperkte directe invloed was verder, zo vertellen emeriti, het gevolg van de algemene restrictieve normering aangaande seksualiteit in de toenmalige samenleving. Gelovigen noch priesters waren gewoon om open over dergelijke zaken te spreken. Emeriti benadrukken de toenmalige gelijkenis tussen de katholieke doctrine en de sociale normering aangaande seksualiteit.

Al noemen alle emeriti hun directe invloed op de gezinsplanning van gelovigen beperkt en haast louter iets dat tot de biecht beperkt bleef, toch zijn er verschillen tussen de ervaringen van oudere emeriti (geboren vóór 1924 én 55 jaar of langer gewijd) en die van jongere emeriti. De oudere emeriti vertellen over de confrontatie met de gewetensproblemen van gelovigen met betrekking tot geboortebeperving en over een persoonlijk gewetensconflict als gevolg daarvan. Bij jongere emeriti was veel minder van dergelijke confrontaties met gelovigen sprake. Zij maken ook geen melding van enig persoonlijk gewetensconflict en noemen dat het gevolg van de meer tolerante en afstandelijke visie die zij al tijdens hun seminarieopleiding hadden opgedaan. Voor hen was gezinsplanning en geboorteregeling al vanaf het seminarie vooral een zaak van het geweten van gelovigen zelf. Alle emeriti vertellen dat ze in de loop van de jaren vijftig steeds minder te maken kregen met de wijze waarop gelovigen aan gezinsplanning en geboorteregeling deden en dat de biechtpraktijk halverwege de jaren zestig compleet was verdwenen.

De jongere emeriti spreken over hun seminarietijd als een periode waarin de behoefte aan verandering, in zowel kerkelijke organisatie als doctrine, alom voelbaar was. Ze beschrijven hun toenmalige docenten aan het grootseminarie als initiators van dergelijke veranderingen. Daarmee bevestigen zij de conclusies uit eerder onderzoek die suggereerden dat de veranderingen binnen de Nederlandse katholieke kerk vooral geïnitieerd werden vanuit de katholieke organisaties zelf (zie ook Goddijn, Jacobs & Van Tillo, 1999). Uit hetgeen emeriti vertellen blijkt dat die veranderingen niet enkel door intellectuele leken en professionals in aanverwante katholieke organisaties (caritas, geestelijke gezondheidszorg) geïnitieerd en vergemakkelijkt werden, in welke richting de studies van Simons en Winkeler (1987) en Westhoff (1996) vooral wijzen, maar dat ook binnen het seminarie jonge docenten en studenten al in het begin van

de jaren vijftig aan een vernieuwing van doctrine en organisatie werkten. Eén emeritus (pr. 14) suggereerde dat die veranderende inbreng van seminariedocenten deels een gevolg zou zijn van de sluiting van de grenzen gedurende de Tweede Wereldoorlog. De daartoe aangewezen jonge priesters konden ter voorbereiding op het latere seminariedocentschap onmogelijk nog in Rome studeren. Zij moesten naar nabijgelegen universiteiten als Leuven en Nijmegen. Dat zou invloed kunnen hebben gehad op hun ontwikkeling en op de ideeën die ze later als seminariedocenten uitdroegen.

Onderricht in de psychologie maakte geen deel uit van de priesteropleiding van de emeriti maar toch was de persoonlijke interesse in de psychologie groot en zijn in het zich ontwikkelen de nieuwe referentiekader de nieuwe inzichten vanuit de psychologie te herkennen. Wat eerst was gedefinieerd in termen van moraal en zonde werd steeds meer gezien in termen van on- of onderbewustzijn en geestelijke gezondheid. Ook de omslag van 'zondemoraal' naar 'gewetensmoraal', waar herhaaldelijk door emeriti over wordt gesproken, kan in die context worden gezien. De psychologie leerde dat mensen niet altijd bewust handelen maar dat vaak doen vanuit diepere, onbewuste motieven. Dat inzicht ondermijnde het zondebegrip en de zondemoraal. Iets was een zonde als het ook als bewuste keuze voor het verkeerde was begaan, maar met twijfel aan het bewuste karakter van het handelen van mensen verviel die voorwaarde voor de zondigheid. Zo is de ontwikkeling van het nieuwe referentiekader der gewetensmoraal niet los te zien van de nieuw verworven inzichten uit de psychologie.

Uit hetgeen emeriti vertellen blijkt dat de grote omslag in katholieke religiositeit, de ontkerkelijking, onder katholieken pas plaatsvond nadat intern een drang naar verandering op gang was gekomen. Veel emeriti noemen de invloed van de dwingende huwelijksmoraal op de latere ontkerkelijking groot.

Tot slot dient te worden vermeld dat uit de gesprekken met emeriti een sterke onderlinge, diocesaan georiënteerde, samenhang naar voren komt, een samenhang tussen personen en de diocesane loopbanen van die personen. Die diocesane samenhang is herkenbaar in de uniforme houding met betrekking tot de huwelijksmoraal alsmede in de houding ten opzichte van Rome. De beleidsontwikkeling met betrekking tot de huwelijksmoraal en geboorteregeling heeft in het bisdom Breda op een eigen wijze vorm gekregen. Zonder veel opzien te baren is vanuit de seminarieopleiding begin jaren vijftig onder priesters een nieuwe visie geïmplementeerd. Zowel uit de aard der diocesane samenhang als uit de manier waarop die is ontstaan, blijkt een relatieve historische autonomie van het diocees Breda ten opzichte van Rome.

Dat impliceert dat algemene uitspraken betreffende de houding van de katholieke kerk geen recht doen aan de nuances die het gevolg zijn van deze diocesane variatie. Het betekent ook dat het hier gepresenteerde beeld van de voorbereidingen op en de uitoefening van de pastorale zorg op het terrein van huwelijk en geboorteregeling in Nederland in de periode 1935-1970 aangevuld moet worden met een analyse van de situatie in andere bisdommen. Uitbreiding van het onderzoek tot meer homogeen katholieke bisdommen zoals Den Bosch en Roermond, of meer heterogene stedelijke bisdommen als Haarlem en Utrecht en een vergelijking van de resultaten zijn gewenst vooraleer meer definitieve conclusies kunnen worden getrokken.

Noten

- 1 Angelo Somers (correspondentieadres: Canadezenweg 2, 4651 VR Welberg, e-mail: angelo.somers@tref.nl) is als gastonderzoeker, Frans van Poppel (correspondentieadres: NIDI, Postbus 11650, 2502 AR Den Haag, e-mail: poppel@nidi.nl) als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag. Onze oprechte dank gaat uit naar de medewerkers van het bisdom Breda en van de dekenaten in het bisdom, voor hun hulp bij het leggen van de contacten met de emeriti. Zeer veel dank zijn wij verschuldigd aan de emeriti zelf die door hun medewerking aan de interviews het onderzoek mogelijk maakten. Voor de selectie, ordening en interpretatie van de gespreksfragmenten zijn alleen de auteurs verantwoordelijk.
- 2 In 1963 verschenen van de hand van Hofstee en Van Heek vier artikelen over dit onderwerp in *Mens en Maatschappij* en ook in 1972 werd door Hofstee het thema weer aan de orde gesteld. Voor samenvattingen van de discussies ook in de latere periode zie Heeren, 1985: 48-88 en Engelen & Hillebrand, 1990.
- 3 De betreffende gegevens zijn afkomstig van retrospectieve vragen uit de volkstellingen van 1930, 1947, 1960 en 1971 en hebben uitsluitend betrekking op vrouwen die gehuwd waren voor leeftijd 25 en op huwelijken die een huwelijksduur hadden van minstens 20 jaar op het tijdstip van de telling (Van Poppel, 1985).
- 4 De gegevens zijn afkomstig uit het *Onderzoek Gezinsvorming* 1977 en 1988 van het CBS. De speciale uitdraai betreft alle eerste huwelijken uit de betreffende cohorten die op het moment van de survey nog intact waren. Onze dank gaat uit naar drs. Arie de Graaf (CBS) die deze speciale uitdraai aan ons beschikbaar stelde.
- 5 Vaticanum II is het, op initiatief van paus Johannes XXIII gehouden, tweede Vaticaans concilie.
- 6 Daarnaast maken we gebruik van meer conventionele bronnen als officiële verklaringen van bisschoppen en andere kerkelijke autoriteiten, publicaties van katholieke wetenschappers, journalisten, verenigingen en organisaties, fragmenten van bewaard gebleven radio- en televisie-uitzendingen, gegevens uit survey- en opinieonderzoek en semi-structureerde interviews met oudere katholieke gelovigen (Akkerman & Silversmith, 1985; Bots & Noordman, 1981; Kerklaan, 1987).
- 7 Andere hypothesen wijzen onder meer op de betekenis van de gezinsgewijze productie en daarbij behorende ideologie (Lesthaeghe & Wilson, 1978) en op de minderheidspositie van de katholieken (Day, 1968).
- 8 Hoewel in recente studies benadrukt is dat verzuijing geen uniek Nederlands verschijnsel is maar een specifieke vorm van etnisering van de samenleving, is de mate waarin de organisatie van het sociale leven door religieuze c.q. ideologische overtuiging werd gestuurd, toch een onderscheidend kenmerk van de Nederlandse samenleving in de eerste helft van de 20ste eeuw (Knippenberg & Van der Wusten, 2001; Blom, 2000). Deze specifieke sociale context is van grote invloed geweest op de omgang van Nederlandse katholieken met de katholieke leer met betrekking tot huwelijk en geboorteregeling. Overigens betrof deze controle van het sociale leven vooral die gebieden waar de Nederlandse katholieken een lokale meerderheid vormden en was dat minder het geval in de steden van Holland.
- 9 Deze rol kon zich vanaf het midden van de negentiende eeuw ook steeds verder uitbreiden doordat het aantal priesters en het aantal kerken en parochies sterk toenam waardoor het pastorale contact met de gelovigen intenser werd.
- 10 Er moet wel op worden gewezen dat de steekproef als gevolg van de wijze van trekking en de non-respons een duidelijke vertekening kende. Zowel op het punt van hun religieus-kerkelijke oriëntatie als wat betreft hun houding ten opzichte van het ambtsceLIBaat en de aanvaarding van het kerkelijk gezag was de steekproef minder 'behoudend' dan de priesters als geheel (ITS, 1971: 19-21).
- 11 Vanaf de benoeming van Mgr. Simonis, als opvolger van Mgr. Jansen, tot bisschop van Rotterdam in 1970, kwam de groeiende tweestrijd tussen de behoudende en de progressieve krachten binnen de Nederlandse kerkprovincie steeds meer op de voorgrond.
- 12 Tot 1958 was er binnen het Nederlandse episcopaat, zeker aangaande pastorale aangelegenheden, nauwelijks sprake van gezamenlijke planning of coördinatie. Bisschoppelijk overleg was incidenteel en de individuele bisschoppen bleven 'de jaloerse wachters over hun autonomie in strikt pastorale aangelegenheden in hun bisdom (...) en zodoende verschilde dan ook het pastorale beleid tussen bisdommen in zaken als huwelijken tussen katholieken en protestanten of de biechtfaciliteiten voor priesters' (Coleman, 1978: 94-95). Pas na 1958 begonnen de Nederlandse bisschoppen pastorale

aangelegenheden te coördineren en pastorale praktijken op elkaar af te stemmen. Het waren echter vooral de voorbereidingen op en de participatie in het tweede Vaticaans concilie die de aanzet gaven in de richting van een besturend college over hun gezamenlijke kerkprovincie. Met de frequentie van bisschoppelijke conferenties nam ook de pastorale afstemming, planning en coördinatie toe. In 1965 vestigden de Nederlandse bisschoppen een collegiale structuur met een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de Nederlandse kerkprovincie (Coleman 1978: 96).

- 13 Rond 1930 werden in Zeeuws-Vlaanderen per 1000 gehuwde vrouwen jaarlijks 95 kinderen geboren. In het Brabantse deel van het bisdom Breda waren dat er 151, in de rest van Noord-Brabant 182. In 1960 waren de verschillen afgenomen maar was nog steeds sprake van een lagere vruchtbaarheid in Zeeuws-Vlaanderen en West-Brabant: respectievelijk 74, 107 en 126 kinderen per 1000 gehuwde vrouwen (Bron: CBS, Volkstellingenkomsten en lopende statistiek).
- 14 Een kloosterkerk is de kerk van een kloostergemeenschap die bediend wordt door de paters van die kloostergemeenschap. Zo'n kerk is niet specifiek voor een parochie en willekeurig elke gelovige kan er de mis bijwonen of biechten. In bijna alle steden in het katholieke zuiden van Nederland is of was er naast de (diocesane) parochiekerken zo'n kloosterkerk.
- 15 Elk bisdom in Nederland had tot de jaren zestig zijn eigen priesteropleiding. Naast een kleinseminarie, de vooropleiding die ongeveer gelijk te stellen was aan een gymnasium-alfa-opleiding, was er een grootseminarie, de eigenlijke priesteropleiding, die verdeeld was in een filosoficum van twee jaar en het aansluitend theologicum van vier jaar. Naast de seminaries voor seculier geestelijken, priesters van een bisdom die vaak ook wereldheren worden genoemd, waren er ook seminaries voor regulier geestelijken, priesters behorende tot een kloosterorde. In 1963 waren er in Nederland 30 grootseminaries (32 filosofica en 30 theologica) (Smits, 1963).
- 16 Naast priesters van het bisdom en priesters van kloosterkerken, de verleners van de meer alledaagse pastorale zorg, zijn er priesters die op bijzondere wijze bemoeienis hebben gehad met het religieus-moreel besef en handelen van katholieke gelovigen. Om vooral die gelovigen die los dreigden te raken van de kerk hernieuwd aan die kerk te binden, werden er in de parochies zogenaamde 'volksmissies' gehouden. Door middel van dergelijke missies werden zoveel mogelijk gelovigen, en dan vooral de 'slappers' onder hen, ertoe bewogen zich van hun zondig leven af te keren. Die missies waren niet alleen een belangrijk instrument om het zedelijk verval van gelovigen te bestrijden maar hebben ook, middels de zo beleefde massaliteit der katholieken, bijgedragen aan de emancipatie van het katholieke volksdeel in Nederland (Roes, 1995, 1993). De ervaringen van paters die dergelijke missies in de parochies van het bisdom Breda hebben gehouden, zullen in een latere fase van het onderzoek worden bestudeerd. Daarbij zal ook aandacht worden besteed aan de ervaringen van paters werkzaam op retraitecentra.
- 17 Wij betuigen onze dank aan dr. Danielle Gauvreau (Department of Sociology and Anthropology, Concordia University, Montreal) en dr. Simon Szreter (St John's College, Cambridge University) voor het ter beschikking stellen van hun vragenlijsten.
- 18 Dank is verschuldigd aan wijlen prof. dr. Jan Roes en dr. Hanneke Westhoff van het Katholiek Documentatie Centrum van de Katholieke Universiteit Nijmegen voor hun commentaar op de eerste versie van de vragenlijsten.
- 19 Twee emeriti zijn geboren voor 1924 doch nog geen 55 jaar priester. Zij worden daarom onderscheiden als de ervaringen van 'de oudere emeriti' worden besproken of aangehaald.
- 20 Uit de vele aantekeningen in het boek blijkt dat het tijdens de colleges uitvoerig is behandeld.
- 21 Met dank aan dr. Evert van Imhoff (NIDI) voor de vertaling van grote delen van dit boek.
- 22 Bedoeld is *Manuale theologiae moralis secundum principia S. Thomae Aquinatis* van de hand van Dominicus M. Prümmer (Ed. 8. Friburgi Brisgoviae: Herder, 1936), het toenmalige leerboek moraaltheologie bewerkt door E. M. Münch.
- 23 De grote rol van dr. Hein Ruygers bij de veranderingen in en vanuit de katholieke geestelijke gezondheidszorg is uitvoerig beschreven door Westhoff (1996).
- 24 Noonan (1965: 431) maakt er melding van dat na de publicatie van *Casti Connubii* door de paus nogmaals was gesteld dat de zondigheid van geboorteregeling aan alle gelovigen duidelijk moest zijn. Daarmee werd gedoeld op de plicht van de biechtvader tot het geven van informatie en scholing bij de biecht, zelfs als de verdenking van het toepassen van enige vorm van anticonceptie door de penitent niet bestond.
- 25 De verklaring die Van Heek (1954) geeft voor de relatief lage huwelijksvruchtbaarheid onder katho-

lieken in het oostelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen
(een gevolg van de specifieke agrarische productie-

wijze op de zeekleigronde) vermag dus op zijn
minst aanvulling.

Literatuur

- Akkerman, T. & Silversmith, J. (1985). Seksuele hervorming in een katholieke stad: de NVSH 1945-1970. In T. Akkerman & S. Stuurman (red.), *De zondige Riviera van het katholicisme: een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975* (pp. 117-149). Amsterdam: SUA.
- Alting von Geusau, L. (1970). International reaction to the encyclical Humanae Vitae. *Studies in family planning*, 50, 8-12.
- Berger, W.J., Boekestijn, C. & Fabry de Jonge, J.B. (1968). *Zielzorger in Nederland: een onderzoek naar positie, taak en ambt van de pastor*. Meppel: Boom.
- Berkel, D.A.M. van (1990). *Moederschap tussen zielzorg en psychohygiëne: katholieke deskundigen over voortplanting en opvoeding 1945-1970*. Assen etc.: Van Gorcum.
- Blom, J.H.C. (2000). Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten. Het onderzoeksproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd. In J.H.C. Blom & J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij? Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (pp. 203-236). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Bots, Mirre & Noordman, Maria (1981). *Moederschap als balsem: ervaringen van katholieke vrouwen met huwelijk, sexualiteit en moederschap in de eerste helft van deze eeuw*. Amsterdam: SUA.
- Burch T.K. & Shea, G. A. (1971). Catholic priests and birth control: a comparative study of opinion in Colombia, the United States, and the Netherlands. *Studies in Family Planning*, 2, 121-136.
- Coleman, J. A. (1978). *The evolution of Dutch Catholicism, 1958-1974*. Berkeley etc.: University of California Press.
- Day, L.H. (1968). Natality and ethnocentrism: some relationships suggested by an analysis of Catholic-Protestant differentials. *Population Studies*, 22, 27-50.
- Drukker, J. W. (1990). *Waarom de crisis hier langer duurde: over de Nederlandse economische ontwikkeling in de jaren dertig*. Amsterdam: Neha.
- Engelen, Th.L.M. & Hillebrand, J.H.A. (1990). De daling van de vruchtbaarheid in de negentiende en twintigste eeuw: een historiografisch overzicht met bijzondere aandacht voor Nederland. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis van Nederland*, 105, 354-367.
- Festy, P. (1971). Evolution de la nuptialité en Europe occidentale depuis la guerre. *Population*, 26, 331-379.
- Fisher, K. & Szreter, S. (2003). 'They prefer withdrawal': the choice of birth control in Britain, 1918-1950. *Journal of Interdisciplinary History*, 34, 263-292.
- Gervais, D. & Gauvreau, D. (2003). Women, priests, and doctors: family limitation in Quebec, 1940-1970. *Journal of Interdisciplinary History*, 34, 293-314.
- Goddijn, W., Jacobs, J. & Tillo, G. van (1999). *Tot vrijheid geroepen: katholieken in Nederland: 1946-2000*. Baarn: Ten Have.

- Heek, F. van (1954). *Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken. Een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep*. Leiden: H.E. Stenfert Kroese.
- Heeren, H.J. (1985). *Bevolkingsgroei en bevolkingsbeleid in Nederland*. Amsterdam: Kobra.
- Heiden, A.M van der (1964). Huwelijk in eigen spiegel. Partnerrelatie en kindertal in de opvattingen van echtparen. In C. J. Straver (red.), *Veranderend gezinsontwerp. Een bijdrage tot het gesprek over geboorteregeling* (pp. 51-106). Hilversum: Brand.
- Hoeven, A. ter (1957). Een vergeten hoofdstuk over de religieuze praktijk in Tilburg. *Sociologische Gids*, 4, 45-58.
- Hutjes, J.M. (1974). *Katholieken over geboortenregeling en sexualiteit* (2 delen). Nijmegen: Instituut voor toegepaste sociologie.
- Instituut voor toegepaste sociologie (1971). *De zielzorger en humanae vitae. een schriftelijke enquête onder de zielzorgers rond de moraliteit van de kunstmatige geboorteregeling*. Nijmegen: Instituut voor toegepaste sociologie.
- Kerklaan, M. (1987). *'Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen': 300 brieven over het roomse huwelijksleven*. Baarn: Ambo.
- Knippenberg, H. & Wusten, H. van der (2001). De zuilen, hun lokale manifestaties en hun restanten in vergelijkend perspectief. In C. van Eijl, L. Heerma van Voss & P. de Rooy (red.), *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw* (pp. 129-150). Amsterdam: Aksant.
- Lesthaeghe, R. & Wilson, C. (1978). Productievormen, stemgedrag en vruchtbaarheids-transitie in Westeuropees perspectief, 1870-1930. *Bevolking en gezin*, 7, 309-339.
- Marck, W. van der (1964). Optimale nataliteit: moraaltheologische aspecten. In *Optimale nataliteit* (pp. 122-138). Utrecht etc.: Dekker & Van de Vegt.
- Noonan, J. (1965). *Contraception; a history of its treatment by the Catholic theologians and canonists*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Oosterhuis, H. (1999). The Netherlands: neither prudish nor hedonistic. In F. X. Eder, L. A. Hall & G. Hekma (eds.), *Sexual cultures in Europe. National histories* (pp. 71-90). Manchester: Manchester University Press.
- Petersen, W. (1955). *Planned migration; the social determinants of the Dutch-Canadian movement*. Berkeley etc.: University of California Press.
- Petersen, W. (1958). *A tentative outline of a study of Dutch fertility*. Typoscript, s.l.
- Petersen, W. (1966). Fertility trends and population policy: some comments on the van Heek-Hofstee debate. *Sociologia Neerlandica*, 3, 2-17.
- Poppel, F.W.A. van (1981). *14e Algemene Volkstelling annex woningtelling. 28 februari 1971. Serie A. Deel 2. Bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van gehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Poppel, F.W.A. van (1985). Late fertility decline in the Netherlands: the influence of religious denomination, socio-economic group and region. *European journal of population*, 1, 347-373.
- Roes, J. (1993). Van grote klok tot milieu-missie. Volksmissies en katholieke beweging in Nederland in de 19de en 20ste eeuw. *Trajecta*, 2, 273-294.

- Roes, J. (1995). Einde van een missie. De Utrechtse stadsmissie van 1959 en de demobilisatie van de Nederlandse katholieken. *Trajecta*, 4, 42-74.
- Schreuder, O. & Hutjes, J. (1972). 'Priester zur Geburtenregelung'. *Eine empirische Erhebung*. München: Kaiser Verlag.
- Schreuder, O. (1968). Van kerk naar denominatie. *Sociologische Gids*, 15, 261-273.
- Simons, E. & Winkeler, L. (1987). *Het verraad der clercken: intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945*. Baarn: Ambo.
- Smits, L.A.H. (o.f.m.Cap.) (1963). *De urgentie van de studie-reorganisatie voor de Nederlandse grootseminaries*. Nota t.g.v. de studiebijeenkomst te Culemborg 23-5-1963. Culemborg: s.n.
- Stuurman, S. (1983). *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen.
- Thurlings, J.M.G. (1978). *De wankelende zuil: Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Westhoff, H. (1986). *Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw: de ontwikkeling van de periodieke onthouding door de Nederlandse arts J.N.J. Smulders in de jaren dertig*. Baarn: Ambo.
- Westhoff, H. (1996). *Geestelijke bevrijders: Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw*. Nijmegen: Valkhof Pers.